

Pasko
Vasa
-efendija

Bosna i
Hercegovina
za vreme
misije
Dževdet
-efendije

PASKO VASA-EFENDIJA
BOSNA I HERCEGOVINA
ZA VREME MISIJE
DŽEVDET-EFENDIJE

BOSNA I HERCEGOVINA
ZA VREME MISIJE DŽEVDET-EFENDIJE

(fototipsko izdanje)

PASKO VASA-EFFENDIA
BOSNA I HERCEGOVINA
ZA VREME MISLE
DŽEVDET-EFFENDIA

Urednik:
Nikola Novaković

Copyright © 2011.

PASKO VASA-EFENDIJA

**BOSNA I HERCEGOVINA
ZA VREME MISIJE DŽEVET-EFENDIJE**

(fototipsko izdanje)

Banja Luka, 2011.

Naslov originala:
LA BOSNIE
et
L'HERZEGOVINE
Pendant la mission de
DJEVDET EFENDI

Par
PASCO WASSA EFENDI

Preveo: Prof. Cvjetko Popović

PASKO VASA-EFENDIJA

UZ PREVOD

BOSNA I HERCEGOVINA ZA VREME MISIJE DŽEVDET-EFENDIJE

Izdavačko preduzeće
»VESELIN MASLEŠA«.
SARAJEVO
1958

UZ PREVOD

Nastojao sam, koliko je to bilo moguće, da i u načinu izražavanja prevod što vernije odgovara originalu. Ipak sam neka mesta, vodeći računa, razume se, na prvom mestu o smislu rečenice, preveo nešto slobodnije. Osim toga, s obzirom na versku terminologiju uobičajenu kod naših naroda, izraze »latinski« i »latin«, koje pisac stalno upotrebljava za katoličku veroispovest i njene pripadnike, preveo sam na »katolički« i »katolik«, a na dva mesta upotrebljeni izraz »grčki« (inače u tekstu uvek »ortodoksni«) preveo sam sa »pravoslavni«.

Iako je primenjena interpunkcija zastarela, ipak sam je ostavio i u prevodu, da što vernije odgovara originalu. Menjao sam je samo na onim mestima, gde je to doprinelo boljem razumevanju i jasnoći teksta.

Knjiga je vrlo retka i to će svakako biti razlog što je ne spominje nijedan naš istoričar. Međutim, u njoj ima raznovrsnih podataka iz prošlosti Bosne i Hercegovine pre sto godina. Preveo sam je u uverenju da može korisno poslužiti ne samo istoričarima već i ostalim naučnim i kulturnim radnicima.

U napomenama na kraju knjige čitalac će naći najosnovnija obaveštenja u vezi sa izvesnim podacima u tekstu. Pitanje vrednosti i tačnosti sadržaja ovog dela, ostavio sam sudu istoričara.

Prevodilac

PREDGOVOR

Zna se da je poslednje vreme, koje je prethodilo smrti sultana Abdul Medžida¹⁾, bilo obeleženo izvesnim umorom koji je obuzeo gotovo sve grane državne administracije. Na- ročito su finansije bile zapetljane u veoma ozbiljne teškoće, koje su kod javnog mnjenja pobuđivale sumnju vrlo važnog domašaja i značaja. Pa i vojna administracija je mnogo patila od posledica poslednjih ratova kao i od zloupotreba koje su se u nju uvukle. U provincijama poteškoće su bile još veće: tu je bilo zbrke, nereda, nepravde, zbog čega i mnogo žalbi, sad opravdanih sad lažnih, koje su kružile Evropom i davale povoda svakojakom mišljenju.

Usled ovakvog stanja državnici su se stalno uzbuđivali, što je samo uvećavalo ozbiljnost situacije. Tačno je da su njihova strahovanja bila opravdana, takoreći, isto toliko na osnovu iskustva koliko i logikom njihovog zaključivanja. Tro- most i nemarnost su dva zla koja, iako bez vidljivih udaraca, potkopavaju temelje države i samim tim su opasniji i strašniji od žestokih potresa i neizvesnih izgleda bitke.

Nekorisno je, dakle, ponavljati da su zloupotrebe posto- jale gotovo svuda i da su bile toliko vidljive da su padale u oči i ljudima manje upućenim u političke i administrativne nauke. Prema tome, otklanjanje ovih zloupotreba bilo je hitno i nije dozvoljavalo ni odlaganje ni ma kakvo ograničavanje. Zato je Nj. V. Sultan Abdul-Aziz²⁾ uvideo to od prvih dana svog dolaska na presto i rešio da se s tim pozabavi i primeni ova sredstva za kojima je vapila civilizacija i interes Imperije.

Prva dela novog suverena izazvaše besprimerno oduše- vljenje; ona su jasno pokazivala da je on odlučio preurediti državu na solidnim osnovama i da je blagostanje naroda,

¹⁾ Sultan Abdul-Medžid vladao od 1839—1861 god.

²⁾ Sultan Abdul-Aziz vladao od 1861—1876 god.

koje je Providenje poverilo njegovom očinskom staranju, bilo cilj njegovih plemenitih napora.

Da se postigne ovaj cilj inicijativa je morala doći od prestola i na nju se nije čekalo. Glas suverena se podigao jako i snažno, njegova volja bila je nepokolebiva. Potpomognut sposobnom i patriotskom vladom, koja je potpuno ušla u njegove poglede i delila njegove želje, Sultan nije oklevao sa stavljanjem na snagu mera za koje je prema svome visokom shvatanju verovao da ih je nužno primeniti. On počeo sa slanjem izvanrednih izaslanika da pregledaju provincije i upoznaju njegove podanike svih klasa bez razlike, kako njegova carska volja teži samo da ponovo učvrsti na temeljan i pravedan način reforme sadržane u sistemu Tanzimata⁸⁾ i da delima nepristrasne pravde uvede novu eru jednakosti za narode i napredak države. Tačno je da je i za vreme vladavine sultana Abdul-Medžida bilo više pokušaja za lečenje zala od kojih su patile provincije. Ali i pored toga, prilike nisu dozvoljavale izaslanicima da dokraja izvedu svoja spasonosna dela i stvari su ostale po starom, čak u više provincija one su se pogoršale. U Hercegovini i u Bosni, ali u prvoj više, nered u administraciji se povećavao usled poslednjeg ustanka Crne Gore i srezova Zubaca, Pive, Gacka i Drobnjaka⁴⁾. Ustanak je trajao dovoljno dugo da poveća zbrku koja je i pre toga vladala u ovim predelima i da komplikuje teškoće situacije.

Bilo, dakle, s gledišta situacije države uopšte, bilo s gledišta administracije provincija posebno, očevidno je bilo nužno, da bi se zemlja podigla na visinu koju joj je Providenje dosudilo i da bi se potrebe stanovništva drukčije uskladile, da vlada pokaže mnogo razuma i izuzetnu energiju. Bilo je nužno da se svi državni strojevi stave u novi izuzetni pokret i da u svim oblastima deluju u jednom te istom pravcu. Taj pokret dugujemo inicijativi Nj. V. Sultana. Pokret je bio silan, neodoljiv, čak neverovatan za sve one koji su od dužeg vremena bili navikli da misle kako Turska nikad neće izaći iz svog nepokretnog stanja. Svojim izvanrednim rezultatima ovaj pokret nije samo oslobodio njihovih pesimističkih mišljenja sve one koji su neprestano poricali napredak naše civilizacije

⁸⁾ Pod tim imenom je u Turskoj nazvan niz zakona izdanih na osnovu gilhanskog hatišerifa od 3 XI 1839 god. sa ciljem da se preporodi i unapredi Otomanska carevina. Otuda postoji i naziv »tanzimat hairrije«, što znači srećne (spasonosne) uredbe.

⁴⁾ Ovaj je ustanak bio 1862 god.

nego, sem toga, on je jasno pakazao Evropi da su elementi životne sposobnosti Carevine neizmerni u kojoj se uspravna moralna snaga budi svaki put kad je pozove jedan energičan, pravedan i inteligentan suveren.

I, stvarno, mere poboljšanja koje su preduzimane od dolaska Nj. V. Sultana Abdul-Aziza sledile su jedna za drugom, takoreći, brzinom munje. Ovo neosporno dokazuje da su ugled i snaga vlade bili iza ideje koja je ranije usvojena i u isto vreme dokaz intimne solidarnosti koja postoji između podanika i upravljača. To je najodlučnije opovrgavanje svih glasova koji zlonamerno nisu prestajali kružiti na račun Turske.

Povlačenje toliko miliona novčanica, nova organizacija finansija, uvođenje takse na so i duvan, novi trgovački ugovori, temeljne mere poboljšanja uvedene u vojsci, impuls dat razvoju carske mornarice, osnivanje novih sudova, iščezavanje tolikih zloupotreba koje su vladale u većini grana administracije, izrada redovnog i razumnog budžeta, azil odobren čerkeškoj i tatarskoj emigraciji i toliko drugih izvršenih mera kojima nema šta da se primeti, jesu uspeši koji ništa manje nego povoljno menjaju stanje zemlje i stavljaju je na novi put napretka, blagostanja i veličine.

Osim toga, pošto u ovom radu treba da govorim gotovo samo o Bosni i Hercegovini, to se odričem ulaženja u detalje koji se odnose na opšte stanje države i na politička dela vlade Njegovog Veličanstva. Ja sam ih spomenuo uzgred i letimice, jer sam to držao nužnim za bolje razumevanje mog rada, koji je, strogo uzevši, samo veoma veran i veoma nepristrasan izveštaj o carskoj misiji u Bosni i Hercegovini.

Napred sam rekao da je carska vlada poslala vanredne izaslanike na više mesta Imperije da bi se izvršile nove reforme, pregledale provincije i u njima uvele mere poboljšanja za kojima su se osećale potrebe. Zija-beg je bio određen za Bosnu i Hercegovinu, provincije, koje su po svome geografskom položaju i po teškoćama koje su se u njima nagomilale za vreme mnogih godina, zaslužile ozbiljnu pažnju od strane vlade.

Nemajući, verovatno, druge zasluge sem te što znam slavenski jezik, naimenovan sam za sekretara ove misije. Carigrad sam napustio 20 aprila 1863 s tim da se sa Zija-begom opet nađem u Bosni.

Zija-beg je ubrzo bio opozvan. Što se tiče mene, dobio sam naređenje da ostanem na svom mestu i sačekam dolazak Dževdet-efendije⁵⁾, naimenovanog izaslanika za ove dve pokrajine na mesto opozvanog.

Proteklo je dosta vremena od odlaska Zija-bega do dolaska njegovog naslednika. Imao sam vremena da posebno proučim Bosnu i Hercegovinu. Poznavanje jezika mi je mnogo pomoglo da dobijem sigurna i tačna obaveštenja o statistici, trgovini, industriji i o opštem stanju zemlje.

Dela Dževdet-efendijine misije izvršavala su se pred mojim očima; ja sam i sam učestvovao u njima u granicama svoje uloge i svoje nadležnosti. Tako ću ja ispričati samo ono što sam video, ono što sam čuo i ono što se događalo u ovim zemljama za vreme dvadeset meseci moga boravka u njima.

Ako od mene zatražite motive koji su me gonili da pišem na jeziku koji nije moj (ja sam Arbanas) i koji ne znam tako dobro da bih se njime služio sa izvesnom elegancijom, odgovoriću sa svega dve reči.

Kod nas u Turskoj ima dobra i zla, pravde i nepravde, vrline i poroka kao svugde drugde. Ali, u Evropi najmanje događaje ponavljaju milioni usta i o njima pričaju hiljade novina, revija, brošura. Dela vlada se objavljuju, objašnjavaju, hvale, izdižu u nebesa. Čitajući izvesne sastave reklo bi se da je sve ružičasto i Evropa ima svoje razloge da tako čini.

Naprotiv, u Turskoj dobro se čini u tišini i senci. Niko ne piše, niko ne govori; mi se zadovoljavamo našom savešću i mi smo dovoljno nagrađeni kad dobijemo njeno odobravanje. Je li to pogreška u politici? Ja to ne znam. Ja samo znam da sve ono što naša vlada čini u interesu civilizacije i humanosti ostaje u tami i tišini. Ako novine o tome koji put kažu neku reč, ta reč je vrlo slaba. Na taj način, dobro koje ona čini prolazi neopaženo, jer ona nema običaj ni da se njime hvali, ni da ga ističe. Ona žali zlo i htela bi da ono odmah iščezne. Ovo zlo, pošto zla ima, dohvate hiljade zlonamernih usta i iznose na uživanje ljubopitstvu stranaca. A o dobru se gotovo nikad ne govori, čovek bi poverovao da u Turskoj ima više zla nego dobra, više poroka nego vrline.

Takav sud je nepravedan.

⁵⁾ Ahmed Dževdet-paša (1823—1895), turski državnik i istoričar.

Pišući nisam imao drugog cilja nego da istaknem dobro koje je misija Dževdet-efendije učinila u Bosni i Hercegovini. Istovremeno ću upoznati Evropljane sa stvarima koje oni ne znaju, a koje ni mi sami, otomanski podanici i službenici vlade, ne znamo bolje od njih.

Moj trud će biti nagrađen ako drugi, pametniji, marljiviji i sposobniji od mene upotpune što ja zasada iznosim kao prostu skicu bez ikakve naučne pretenzije. Ja znam da moj rad nije sređen kako treba. Naprotiv, on ima skokova i skretanja, ali on sadrži istine i činjenice u koje se ne može sumnjati. To me potstiče da ga objavim.

BOSNA

I

KRATAK ISTORISKI PREGLED

Pod vladavinom Rimljana Bosna, Hrvatska i Hercegovina bile su obuhvaćene opštim imenom Ilirija. Ovo zajedničko ime promenilo se tek u toku prvih ratova Ilirije i Dalmacije koji su bili između 239 i 168 pre I. H. Otada osvajači sveta nazvaše Panonijom predeo koji se nalazi s one strane planina.

Ovaj kraj, koji se nalazio između planina Dalmacije i Save, dobio je ime Pannonia Cis-saviana, čije stanovnike Apije⁶⁾ naziva Péones.

Ne zna se tačno odakle dolazi ime Bosne, koje je ova prostrana provincija dobila kasnije. Ipak, neki kažu da su Besi (Besses), jedno tračko pleme, zauzeli pre Tiberijevih ratova⁷⁾ jedan deo ove zemlje, tačnije, celu severnu padinu do blizu reke Valdosusa, na osnovu čega je prvo reka, a zatim ceo predeo dobio njihovo ime, tj. »Besina«. Kasnije ovo se ime pretvorilo u ono Bosina, koje se najzad promenilo u Bosna*).

Međutim, nije samo pleme Besa prodrlo u Bosnu. Ovu provinciju, koja je u doba Tiberija bila obuhvaćena u granicama Dalmacije, zauzeo je car Justinijan⁸⁾. On je njene granice proširio do Drave. Otada je Bosna postala deo Istočnog carstva. U 665 godini car Heraklije⁹⁾ pozva Slovene i odredi im da se tu nastane pod uslovom na odatle suzbijaju Avare koji su, već učvršćeni na raznim tačkama, odbili da priznaju

⁶⁾ Apije iz Aleksandrije, rimski pisac, živio u II veku.

⁷⁾ Rimski car Tiberije vladao od 14—37 god. n. e.

⁸⁾ Vizantiski car Justinijan I (527—565).

⁹⁾ Pogrešno. Vizantiski car Heraklije je umro 641 godine.

* Govoreći o staroj Bosni, služio sam se mnogim dokumentima i citatima, čemu zahvaljujem g. Dirando-v, italijanskom konzulu u Sarajevu. (Prim. prev.)

njegovu carsku vlast i činili nered, što ova vlast nije mogla da spreči zbog svoje slabosti. Ovi Sloveni, koji su se tada zvali Sorabi, pre ove epohe provalili su prema ušću Dunava, ali su ih Germani potukli i suzbili. Verovatno zbog ovog poraza Sorabi su se sklonili u Bosnu, prihvatajući uslov da se biju sa Avarima. Izgleda da im ovi nisu bili ravni ni brojem ni snagom, jer se nigde ne govori o njihovom otporu.

Kad su u sedmom veku Srbi konačno zauzeli Gornju Meziju, odlukom cara Heraklija Bosna je postala deo srpske države. Usled ove odluke srpski kraljevi su njome vladali preko visokih činovnika koji su nosili naslov ban i koji su, docnije, kao u Hrvatskoj, postali nezavisni i nasledni prema sistemu germanskog feudalizma.

Između devetog i desetog veka Bosanci su se digli s oružjem protiv kraljeva Srbije, ali su bili pobeđeni i pokoreni. Kasnije, oni se ponovo pobuniše i ovaj put uspeše da se odvoje od Srbije, ali, pošto ih je rat oslabio, njih napadne i pobeđi ban Hrvatske, koji posta gospodar njihove zemlje. Godine 1131 Bosnu je konačno osvojio i zauzeo Bela II, kralj Ugarske. On proširi njene granice anektirajući joj Krajinu (tursku Hrvatsku).

Ipak, izgleda da su prema tadašnjim običajima osvojene zemlje plaćale samo danak, jer vidimo da Bosnom nastavljaju vladati banovi do 1376 godine. To je doba kad Stevan Tvrtko dobi kraljevsku titulu od ugarskog kralja i Bosna se uzdiže na kraljevinu. Tvrtko pripoji svojim zemljama vojvodinu sv. Save, koja nije ništa drugo nego zemlja danas poznata pod imenom Hercegovina.

Posle 26 godina vladanja Tvrtko umre 1392 godine. Njegov je naslednik bio kralj Stevan Dabiša, koga stiže smrt četiri godine docnije, tj. 1396 god. Dabišu naslediše jednovremeno Tvrtko II i Ostoja Kristić. Ovaj poslednji, pošto je ozlojedio narod, proteran je u jednoj pobuni. Na njegovo mesto izabran je kralj Jablanović. Posle smrti Stevana Dabiše Bosna se podeli u dve države od kojih je svaka imala kralja.

Nešto kasnije svrgnuti kralj Kristić povrati se zauzimanjem Turaka koji mu pružiše pomoć. Njihovom potporom on se mogao ne samo vratiti u Bosnu, nego mu je čak uspelo da potuče oba kralja, Tvrtka i Jablanovića, koji su bili prinuđeni da se s njime sporazume i da mu ustupe deo svojih država. Izgleda da su narodi Bosne u ovo doba bili potpuno

rascepkani i da je zemlja već izgubila jedinstvo, a možda čak i osećanje svog nacionalnog dostojanstva.

Posle ovih događaja koji vladarima Turske pokazaše put u Bosnu, da ih kasnije potaknu da je i osvoje, kralj Jablanović umre bez naslednika. Ubrzo je za njim otišao u grob i Krištić godine 1434.

Smrću ova dva kralja Tvrtko osta sam posednik kraljevstva i mogao je ponovo ujediniti Bosnu u jednu državu, kojom nastavi da vlada mirno do 1443. U ovoj godini je umro a za naslednika je ostavio Tomaša koga, posle dvadeset godina vladanja napadne i ubije sultan Mehmed Osvajač¹⁰⁾.

Turci osvojiše Bosnu 1463 godine. Matija, kralj Ugarske, uspeo je posle izvesnog vremena da od nje ponovo osvoji jedan deo, ali u XVI veku Turci ga povratili i otada ona osta sačuvana u celom svom integritetu, nijedna invazija nije mogla savladati njen otpor.

Tomaševu smrt istorija smatra kao mrlju u slavi sultana Osvajača. Kralj se predao prema sporazumu; vojnička čast kao i muslimanski zakon nisu nikako dozvoljavali da se on pogubi. Ali neki sultanovi savetnici mislili su da, ako on ostane živ, vladanje Bosnom lebdelo bi stalno u opasnosti i oni izazvaše kod svog vladara strahovanje koje dovede do pogubljenja nesrećnog kralja. Da bi se dobila zakonita presuda, stvar je upućena na odluku vojnom velikom sudiji, koji, pravedniji od ostalih, ne zaboravljajući da se Tomaš predao na otomansku veru, odbi da donese svoju fetvu ili presudu o odobravanju smrti. Jedan jedini među ulemom¹¹⁾; neki Musanefik-efendija, mislio je drukčije i smatrao da se, pošto je smrt nesrećnog kralja bila nužna za sigurnost otomanske vlasti, može na njega zakonito primeniti smrtna kazna. Ali kako njegovo mišljenje nije imalo snagu zakonske presude, i niko nije mogao biti zadužen za javno izvršenje je on sam istovremeno izvršio ulogu sudije i dželata.

Na osvojenje Bosne se nadoveza jedna druga stvar čija interpretacija može imati više varijanata.

Ustanova biskupija Salone i Sirmije, koja se podiže u prvim vremenima crkve, dokazuje starost hrišćanske religije u Bosni. Ali, pošto je odlučeno, kao što je napred rečeno, da

¹⁰⁾ Pogrešno. Od 1441—1461 godine u Bosni je vladao kralj Stjepan Toma Ostojić i sultan Mehmed Osvajač nije pogubio njega, već njegovog naslednika Stjepana Tomaševića (1461—1463), poslednjeg bosanskog kralja.

¹¹⁾ Visokoobrazovani islamski sveštenici.

ova zemlja bude deo Istočnog carstva, vera njenog naroda pretrpela je, naravno, uticaj Fotijeve šizme¹²⁾). Uzalud se Bela II, kralj Ugarske, naprezao da je povрати načelima rimske crkve. U tome je samo upola uspeo, jer mu stanovnici južne Bosne pružiše tvrdoglav otpor; samo narod severa, bliže katoličkoj Ugarskoj, očuva svoju privrženost latinskoj crkvi.

Između jedanaestog i dvanaestog veka sekta patarena (Bogumili, na slavenskom) nađe veliki broj pristalica u Bosni, jer se njihova manihejska načela vrlo dobro složiše sa starom verskom tradicijom slovenskih naroda. Papa, dominikanci, franjevci i ugarski kraljevi napregoše sve svoje sile da ih unište, čak i silom oružja, ali u tome nisu mogli postići cilj.

Ova sekta je postojala pre i za vreme otomanskog osvojenja. Neki su skloni verovanju da su katolici, ili bolje reći, da je katoličko sveštenstvo, da bi nastavilo svoje delo uništavanja patarena, dozvalo, barem u svojim željama, Turke da osvoje zemlju. I zaista, kaluđeri franjevci, koji otada isključivo vrše latinsku službu u Bosni, imaju ferman vlastoručno potpisan od sultana Mehmeda, ferman, koji im je morao biti izdat kao nagrada za nekakvu važnu uslugu¹³⁾).

Evo prevoda toga dokumenta.

»Ja, sultan Mehmed Kan, pozdravljam svoj izabrani narod.

Ovim carskim fermanom dajem svakome na znanje, da su kaluđeri Bosne našli milost kod mene. Prema tome naredujem da se ne čini nikakav pritisak ni nasilje ni njima ni njihovim crkvama. Oni mogu slobodno prebivati u mojim državama. Ja želim da budu zaštićeni i sigurni svi oni koji će doći ili koji će otići; da se mogu nastaniti bez bojazni u mojim zemljama i živeti u potpunoj bezbednosti u svojim crkvama. Ni ja, ni moji veziri, ni moji robovi, ni moji podanici, ni stanovnici moga carstva ne smeju im činiti zla, niti im prouzrokovati neprijatnosti. Neka njihov život, njihova dobra i njihove crkve budu zajemčene i u punoj bezbednosti i neka se niko ne usuđuje usprotiviti se, niti ih sprečavati kad budu dovodili ljude u moje plemenite zemlje.

¹²⁾ Carigradski patrijarh Fotije (820—891) oštro je formulisao razlike između zapadne i istočne crkve, koje su konačno dovele do rasepa ili šizme između ovih crkava godine 1054.

¹³⁾ Carski ferman izdat franjevcima u Bosni 28 V 1463 god. Danas se zna za 11 prepisa ove and-name, među kojima postoje znatne razlike u sadržaju. Original je nestao iza 1654 godine. Za fojnički primerak, za koji se mislilo da je original, pouzdano se utvrdilo da je neuspela imitacija originala. Vidi: Istorisko-pravni zbornik, str. 204—205, Sarajevo, 1950.

U uzvišenosti svoje milosti ja polažem zakletvu i kunem se onim koji je stvorio i koji hrani zemlju i nebo, sa naših sedam svetih Proroka, sa 120.000 proroka i sabljom koju nosim, da niko neće činiti smetnje ovim kaluđerima, niti ih zlostavljati, pošto su se potčinili mojim naredbama i mojoj službi.

Dato meseca maja 863 od Hidžre.«

Ovaj ferman je, kao što sam rekao, svojeručno potpisan. U Bosni još pokazuju kamen koji je služio kao stolica Osvajaču dok ga je pisao. U tom istom kraju kaluđeri su ga primili iz njegovih sopstvenih ruku. To je vrlo dragocen dokument, jer nam dokazuje da u doba kad je nastao, verska mržnja je bila jača u srcima ljudi od ljubavi prema domovini.

Ma kakve bile usluge koje je katoličko sveštenstvo učinilo sultanu, činjenica je da su svi patareni posle osvajanja prigrlili islam i tako su mogli sačuvati svoje plemićke titule, svoja imanja i istovremeno svoju nadmoćnost nad katolicima, koji su ih proganjali pre otomanske vladavine. Uostalom, nisu se samo patareni odrekli svoje vere; svi plemići i bogataši zemlje pošli su njihovim primerom. Na taj način su veliki posednici, svojim preobraćanjem u islam, mogli sačuvati, ne samo svoja imanja i svoje privilegije, nego su istovremeno dobili feudalnu vlast koja im je obezbedila gotovo nezavisnu egzistenciju jer, stvarno, ona nije bila potčinjena nikakvoj kontroli. Oni koji ostadoše verni hrišćanskoj veri, brzo su se našli u položaju kmeta; nisu mogli posedovati zemlju, niti slobodno uživati ikakva građanska i politička prava. Svi oni koji nisu bili muslimani bili su ovde, kao uostalom svugde, oporezovani ličnim porezom, haračem i postaše jadni kmetovi begova i aga, koji su podelili zemlju cele Bosne. Nema potrebe da kažem, da su obraćenici gotovo uvek fanatici, i zato sudbina hrišćana posta vrlo žalosna: nađoše se u bedi, prisiljeni na sve vrste kuluka i privezani za tu zemlju.

Begovima i agama bosanskog porekla pridružili su se spahi i kapetani: prvi, vojni poglavari, bili su obavezni na službu za vreme rata i samim tim uživali su pravo da uzimaju desetinu na celom prostranstvu svojih feudalnih dobara; drugi, vojno plemstvo, posedovali su utvrđene dvorove i feudalna dobra i postaše opasni za sve svoje susede. Oni prisvojiše pravo višeg i nižeg sudstva nad stanovništvom

koje je bilo potčinjeno njihovoj jurisdikciji. Kasnije, kapetani postadoše tako moćni da ih je Porta morala suzbijati.

Uprava Bosne bila je poverena veziru, koji je sedeo u Budimu u Ugarskoj, ali stvarni upravljači bili su domaći begovi i kapetani, koji su imali pravo na život i smrt sultanovih podanika. Ovi begovi i ovi kapetani su samo pro forma zavisili od vezira koji se smatrao kao generalni guverner Bosne.

Kad Otomanska Carevina izgubi svoje posede u Ugarskoj, vezir, koji je sedeo u Budimu, premesti se u Beograd, a zatim u Sarajevo (Bosna-Seraj). No ovaj grad je patio od nereda; pošto je bio pod neposrednim uticajem više šefova, koji se nikada nisu potčinili vladi ni jurisdikciji njenih predstavnika, Sarajevo nije pružalo dovoljno sigurnosti poglavaru provincije. Zbog toga su veziri Bosne bili prinuđeni da prenesu svoje sedište u Travnik, grad bolje utvrđen od Sarajeva i koji je pružao, kako svojim položajem tako i vernošću stanovnika, više sigurnosti za vršenje vlasti koja je uvek morala računati sa uticajem uglednih ljudi i velikih zemljoposjednika.

Autoritet vezira bio je uvek jako ograničen. On je bio toliko pod kontrolom mule, poglavara muslimanskog sveštenstva, i alaj-bega, poglavara zemaljske vojne sile, da je izvršenje naredaba vlade zavisilo isključivo od njihove volje. A ova dva poglavara bili su gotovo uvek složni kad se radilo o opoziciji ili obezbeđenju povlastica, koje je Porta nastojala da im oduzme u interesu svog sopstvenog autoriteta i blagostanja stanovništva.

Ovako stanje je i dalje ostalo opšte pravilo uprave u Bosni, provinciji koja je postala otomanska što se tiče vere, ali je ostala slovenska po osećanju i navikama. Iako je država više puta oduzimala Bosancima njihova prava, oni su joj ipak davali vrlo znatan broj vojske i bili su odani i verni stvari islama svaki put kad se radilo da ratuju za veru protiv hrišćana. Politika tog vremena sigurno je zahtevala da se smatra dovoljnim ovo opšte podvrgavanje i pustila je da stvari idu putem koji nije bio sasvim pravilan, ali koji je ipak pružao vrlo znatne koristi s obzirom na položaj Turske prema evropskim silama, a posebno Austriji i kraljevima Ugarske, s kojima je bila gotovo neprekidno u ratu. S ovog gledišta izuzetni položaj Bosne služio je za oslonac vladine politike i vlada je

pokazala veliku toleranciju prema njoj s obzirom na velike dobiti koje je iz toga indirektno izvlačila.

Stoga se događaji koji su se dešavali u Bosni do 1786 godine mogu rezimirati u malo reči: uvek ratovi i pobune, mnogo tlačenja hrišćana, a nikakva poboljšanja — ni građanskog ni političkog. Čas napadač, čas napadnuta, Bosna se branila protiv strane invazije. Njeni ratnici su bili prvi koji su prešli granice i napadali na zidine Beča i sećanje na to očuvalo se u predanju i u narodnim pesmama.

Godine 1786 (1202 po Hidžri) skupljale su se austriske trupe na granicama da upadnu u Bosnu. Bećir-paša, generalni guverner provincije, predviđajući na vreme, pozva Bosance i skupi dobar broj vojnika od kojih obrazova dve kolone. Zapovedništvo nad jednom dade svom čehaji,¹⁴⁾ Husein-agi, a onu drugu upravniku Banja Luke, Hadži Mehmed-paši. Ovi napadoše kod Dubice austrisku vojsku koja je već bila prešla Unu i tu se utvrdila. Posle boja od 8 časova Austrijanci su bili potpuno potučeni i naterani u bekstvo. Veliki broj pogibe u boju, još veći broj se podavi u Uni za vreme bežanja. Austrijanci izgubiše, između ostalog, pet topova i svu njihovu municiju što ostade u vlasti Bosanaca.*

Posle ovoga događaja stvari se vratiše u status quo, to će reći, bilo je uvek istih nereda; Bosna se nije htela povinovati nikakvim reformama i nastavila je da se drži vrlo dvosmisleno prema vladi.

Kad je sultan Mahmud pokrenuo reforme 1828 godine, Bosanci se masovno podigoše protiv Carevine. Oni su ove reforme smatrali kao antireligiozno delo, kao atentat protiv islama i ustaničke vođe pozvaše sve muslimane da uzmu oružje u odbranu vere. Moćniji i smeliji od drugih, Husein-kapetan, jedan od uglednih ljudi Gradačca, koga su se najviše bojali, uspeo je da okupi oko sebe veliki broj pristalica i da vrši vrlo moćan uticaj u Bosni.¹⁵⁾ Mehmed-paša od Tuzle, Mahmud-paša od Zvornika, Hivzi-efendija od Banja Luke, kapetan od Krupe Mehmed-beg, bajraktar Saldidži Mustafa i Halil-aga Pašić od Sarajeva, Sarkoč Ali-paša od Bijeljine, Kadri-beg od Petrovca i više ostalih poglavara pri-

¹⁴⁾ Pomoćnik, zamenik.

* Ovaj događaj u svim njegovim detaljima izneo je Dževdet-efendija u svojoj Istoriji Otomanskog carstva, Vol. IV, str. 31 (Prim. prev.)

¹⁵⁾ Buna Husein-kapetana Gradašćevića od 1831—1832 godine.

družuje se Husein-kapetanu da se odupru sultanu Mahmudu, bolje reći, da podignu celu Rumeliju i prenesu rat u srce Imperije, u Carigrad.

Ovi poglavari imali su smelosti, ne samo da priznaju za vrhovnog vođu Huseina-kapetana, već su ga jednoglasno proglasili vezinom i poglavarom cele Bosne. Jednog petka, svi ovi prvaci, oslanjajući se na svoja prava, službeno mu se pretstaviše i položise mu zakletvu vernosti, potčinjenosti.

Husein-kapetan na čelu bosanske vojske pobedonosno je napredovao prema Rumeliji s namerom da u nju upadne. Niko ga nije mogao zaustaviti u njegovom pohodu. Grad Peć, u Arbaniji, spališe njegove trupe koje, pokretane fanatizmom, nisu znale da se uzdrže, te su njihovi izgredi, razume se, za žaljenje.

Veliki vezir Rašid-paša se spremao da ode na bojište i lično uzme komandu nad vojskom koja je imala da uguši ustanak u Rumeliji, jer, videlo se, pobuna je pretila da postane opšta. Mustafa-paša od Skadra i sve ostale paše Arbanije zaverili su se protiv sultana. Oni su se spremali da potpomognu Bosance u ovom boju zametnutom između starog sistema i novih reforama koje je zaveo sultan Mahmud. Situacija je bila veoma napeta i Carevina se, to ne treba kriti, našla ugrožena ustankom i verskim fanatizmom. Neodlučnost bi je mogla upropastiti. Međutim, sultan Mahmud nije znao za strah; on nije nikad ustuknuo pred opasnošću, naprotiv, on ju je hrabro napadao i njegovi naponi su bili krunisani uspehom, što mu donese naziv »preporoditelj Turske«.

U međuvremenu Hamdija Mahmud-paša¹⁶⁾ uze komandu armiskog korpusa koji je imao da operiše protiv bosanskih ustanika. Sa svoje strane Husein-kapetan je duže vremena vodio rat sa znatnom vojskom i nastojao svim silama da održi jedinstvo i slogu među vođama koji su bili pod njegovom komandom.

Međutim, dok su se svi prvaci Bosne pridružili ovome odvažnom čoveku, njegov nećak Ali-aga, komandant Stoca, nije nikada hteo priznati njegov autoritet i bio je uz vladu. Iscrpivši sva sredstva ubeđivanja, Husein-kapetan, da bi ga naterao na poslušnost, odlučio da upotrebi silu. On pođe na čelu svoje vojske protiv nećaka Ali-age, koji se povuče u

¹⁶⁾ Mahmud Hamdi-paša, bosanski valija od 1832—1833 godi

Stolač. Husein-kapetan opsednu ovaj grad. No Ali-aga pruži jak otpor i izvrši više ispada sa uspehom. Husein-kapetan je bio prisiljen da se vrati. Po povratku iz Hercegovine on zauze položaj u Sarajevskom Polju nadajući se da će tu sprečiti ulazak carskih trupa u Bosnu.

Ohrabren ovim prvim neuspehom Husein-kapetana, Hamdi-paša nastavi svoj pohod bez zadržavanja. On je već bio rasterao sve one koji su nastojali da mu spreče prolaz. Svugde pobedonosan uspeo je da prođe klanice koji dele Bosnu od Rumelije. Njegovo približavanje Sarajevu vodilo je neizbežno sukobu sa vojskom Husein-kapetana.

I zaista, krvavi boj se ubrzo zametnu između dve vojske. Otpor ustanika bio je tvrdokoran, ali demoralisani neuspesi koje su pretrpeli u Hercegovini, nisu mogli odoleti sve novim jurišima sultanovih trupa. Husein-kapetanova vojska je potučena i naterana u bekstvo. Husein-kapetan i više njegovih pouzdanika, među kojima je bio i Serkoč Ali-paša, bili su prisiljeni da beže i da se sklone u austrijske zemlje, gde su našli dobar prijem. Husein-kapetan je tamo odveo i svoju porodicu.

Ovde treba odati priznanje držanju čoveka koji je kasnije izdao dužnu vernost svome vladaru: govorim o Ali-agi koji je postao paša od Stoca i guverner Hercegovine. On je ne samo suzbio Husein-kapetana od Hercegovine, kao što je napred rečeno, nego je imao sreću da se u Sarajevskom Polju spoji sa Hamdi-pašom i da se ponovo bori za Carevinu protiv bosanskih ustanika.

Posle ove pobede, koja ponovo pokori celu Bosnu, Hamdi-paša se počeo boriti za unutrašnju organizaciju zemlje. Ali, u to vreme organizovati jednu zemlju neposredno posle jedne pobune, bio je vrlo težak zadatak. Hamdi-paša je uspeo samo da je potčini, tek će vreme učiniti da se i stare pobede zloupotrebe. Hamdi-paša amnestira sve šefove koji nisu ostavili zemlju i koji položiše zakletvu vernosti carskoj vladi. On se prema pobeđenim pakazao vrlo čovečno.

Malo vremena zatim, Husein-kapetan, Serkoč Ali-paša i drugi šefovi koji su izbegli u Austriju dobiše takođe amnestiju pod uslovom da odu u Carigrad i predaju se vladi na milost i nemilost. Oni prihvatiše ovaj uslov, sigurni da će im život biti pošteđen, jer se Austrija sporazumela sa Visokom Portom pre nego je pristala na njihovu ekstradiciju. Na

taj način čuveni Husein-kapetan i Serkoč Ali-paša uputiše se sa svojim porodicama u prestonicu. Ipak, njihova imanja su konfiskovana u korist carske blagajne.

Malo vremena iza toga Husein-kapetan umre od kolere.¹⁷⁾ Što se tiče Serkoč Ali-paše, on je svojim ulagivanjem umeo postići da mu se ne samo potpuno oprost, već je dobio i novo zapovedništvo u Bosni, gde je, posle nekoliko godina odsustva, postao moćniji i strašniji, nego što je to bio u vreme kad je ugled Husein-kapetana bacao u zasenak ugled svih drugih prvaka. Ali, Serkoč Ali-paša je bio rođen da izda svog vladara. Poslan u Bišće (Bihać) u misiju, on ponovo podiže narod turske Hrvatske i stavi mu se na čelo da radi protiv vladе koja ga je obasula dobrim i prema njemu se pokazala toliko velikodušna.

Vedžhid-paša,¹⁸⁾ koji je tada bio generalni guverner Bosne, uze komandu nad carskim trupama da ode kazniti ovog izdajicu, dvaput pobunjenika. Ali-paša na čelu pobunjenika krenuo je za Travnik da napadne guvernera u njegovoj rezidenciji. Dve vojske susretoše se u Vranduku; posle krvavog boja pobunjenici su bili potučeni i naterani u bekstvo.

Posle ovog neuspeha Ali-paša se povuče u Bijeljину i tu se utvrdi da dadne novi otpor. Ali Vedžhid-paša ga napadne u njegovim šančevima i prisili na predaju. Poslaše ga u Carigrad, odakle umesto da bude streljan kao izdajica, bi samo progнан u Trapezunt.

Ali-pašina pobuna nije povukla za sobom samo pogranično stanovništvo, nego je potstakla i stanovništvo Sarajeva, koje je prihvatilo oružje da se sjedini sa ustanicima protiv guvernera. Tako su Vedžhid-pašu na njegovom povratku iz Bijeljine napali kod Viteza stanovnici Sarajeva. Ali pobunjenici su bili poraženi, a njihove vođe prognane. Samo je jedan, Hifzi-efendija od Banja Luke, bio zadavljen, jer je po drugi put potstakao narod na ustanak i pretio da će činiti još gore ako ostane u životu.

Može se zamisliti koliko su hrišćani trpeli usred svih ovih nemira koji su se nastavljali bez prekida.

Moglo bi se pomisliti da će posle toliko uspeha zadobivenih od strane carske vojske Bosna pod Vedžhid-pašom di-

¹⁷⁾ U Carigradu 1832 god.

¹⁸⁾ Vedžhid-Mehmed-paša, bosanski valija od 1835—1840 god.

sati mirnije i da će se oporaviti od političkih trzavica koje su je upropašćavale. Ali ne bi tako. Bosanci se pokoravaju samo sili oružja. Njima je ostala moralna snaga i oni je češće koristiti kao u prošlosti. Unutrašnje pitanje nije se izmenilo.

Dok su se ovi nemiri stižavali sa toliko žrtava od strane carske vlade, ban Jelačić na čelu jednog korpusa austrijske vojske pređe granicu kod Krupé. Stanovnici ove varoši, kao i oni iz Cazina, počinili su štetu na austrijskoj teritoriji; ban Jelačić ih je hteo kazniti silom oružja. Ali stanovnici Krupe, pod zapovedništvom Bišćanina Mehmed-bega, napadoše iznenada austrijsku vojsku, a stanovništvo Cazina je napade s leđa. Boj je trajao više časova: Austrijanci stavljeni između dve vatre, braneći se naglo se povukoše i povратиše granice, pretrpevši znatne gubitke.

Posle Vedžhid-paše upravu Bosne dobio je Samokovlija Kosrev-paša,¹⁹⁾ ali on nije učinio ništa da zasluži mesto u istoriji. Njegov naslednik Muhendiz Kiamil-paša²⁰⁾ bio je još gori. Čovek nesposoban i zao, on je učinio više zla svojom rđavom upravom, nego što su to učinile pobune neredima koji ih prate.

Ovome je sledio Kiamili-paša.²¹⁾ Za vreme njegove uprave stanovnici Bihaća i Banje Luke ponovo se pobuniše protiv mesne vlasti i samo sa mnogo muke uspelo je uspostaviti red. Uostalom, sve što se činilo u ovoj prilici da se uguši ustanak, može se smatrati samo kao palijativ za jednu živu ranu. Događaji koji su sledili to su i suviše potvrdili.

Hadži Kiamili-paša imao je za naslednika Tahir-pašu.²²⁾ Stanovništvo Bihaćkog sandžaka ponovo se pobunilo. Da ga umiri vlada je bila prinuđena da se ponizi na ustupke koji su samo navikavali Bosance da se prihvate oružja svaki put kad žele da dobiju kakve povlastice ili da se održe gotovo u stanju nezavisnosti u kome su se nalazili vekovima.

Veli-paša nasledi Tahir-pašu, a njega zameni Hafiz-paša.²³⁾

¹⁹⁾ Samokovlija Mehmed Husrev-paša (1840—1843).

²⁰⁾ Muhendiz Kiamil-paša (1843—1844).

²¹⁾ Hadži Halil Kiamili-paša (1845—1846).

²²⁾ Mehmed Tahir-paša (1847—1850).

²³⁾ Hafiz Mehmed-paša, (bosanski valija od juna do septembra 1850 godine. Posle njega je došao Hajrudin-paša (1850—1852).

Za vreme vladanja ovog poslednjeg ponašanje bosanskih muslimana postalo je nepodnošljivo. Ne samo da nisu slušali nijednu naredbu izdanu od upravnih vlasti, nego su ih javno omalovažavali. Oni su sami sebi sudili, ne smatrajući se obaveznim da se obrate osnovanim sudovima, niti predstavnicima sultana. Pritisak koji su vršili nad hrišćanima i nad slabima prešao je svaku meru. Upravne vlasti nisu mogle ništa učiniti da spreče kinjenje i rđavo postupanje koje su od njih trpeli svi oni koji nisu bili njihove vere i koji nisu hteli biti saučesnici u njihovim izgredima. Ovakvo stanje stvari privuče pažnju Visoke Porte. U 1264 (1845) Serdar-Ekrem, Omer-paša²⁴⁾ dobi naređenje da prodre u Bosnu na čelu rumeliske vojske i kazni buntovnike koji se nisu hteli podvrći novim reformama i da organizuje zemlju prema sistemu Tanzimata.

Stanovnici Bosne nisu ni pomišljali da svojim pokoravanjem otklone kažnjavanje koje je lebdelo na njima. Naprotiv, prihvatiše oružje da se odupru ulasku Omer-paše i ovaj put ustanak je bio opšti — kako u Bosni, tako i u Hercegovini.

Ali Serdar-Ekrem je potukao pobunjenike. Veliki broj među njima povuče se u utvrđenja Jajca. Uprkos beznadežnog otpora posle izvesnog vremena oni se predadoše na milost i nemilost. Takođe i oni u Vranduku nastojali su da zaustave carske trupe, ali i ovde, kao uostalom i svuda bili su potučeni i potpuno razbijeni.

Kad je Bosna postala žarište nereda i kad se svuda borilo protiv carskih trupa, muslimani Hercegovine krenuše u pomoć pobunjenicima. Oni su zaposeli ždrelo Porijena i klance Konjica. Time su se nadali ne samo da zaustave napredovanje regularnih bataljona i da ih spreče da dođu u Hercegovinu, nego i da ponovo skupe raspršene čete Bosanaca te tako uzmognu nastaviti rat. I stvarno, oni su mogli stvoriti velike teškoće da im se dalo vremena za delovanje. Ali Omer-paša ih preteče. On posla Iskender-pašu i jedan deo svojih trupa sa naređenjem da idu pravo na položaje zaposednute od pobunjenika. Iskender-paša ih rasprši, ovlada njihovim položajima i, pošto ih je svuda razbio, prodre u srce Hercegovine, u Mostar.

Pobuna je bila, dakle, potpuno ugušena, a da bi se sprečilo njeno ponovno izbijanje, stanovništvo je razoružano bez

²⁴⁾ Omer-paša Latas, Serasker, vojni zapovednik u Bosni od 1850—1852 god.

razlike na klase i veru. Njegovo oružje je deponovano u vladine magacine.

Ali-pašu od Stoca, guvernera Hercegovine, ovaj put krivog zbog izdaje, Omer-paša zatvori. Neko vreme čuvao ga je u jednom šatoru pored svoga. Ali jednog dana, kažu, slučajno okide puška i kugla pogodi zarobljenika posred grudi. Smrt je nastupila trenutno.

Ali-paša je, istina, učinio usluge vladi za vreme pobune Husein-kapetana, ali ovaj put je bilo drukčije. Hercegovina, čiji je on bio *mutešarif*,²⁵⁾ pripadala mu je gotovo kao leno: on je u njoj bio tiran i hteo se u njoj održati protiv carske vlade. On se složio i sa ustanicima, iako se pravio da nije, i njegova smrt, ma na koji je način tumačili, bila je sasvim zaslužena kazna za njegova nasilja i njegovo verolomstvo.

Serdar Ekrem, između ostalog, progna sve vođe pobune kako u Bosni tako i u Hercegovini. Zahvaljujući strahu koji je ulio svojim poredama, njemu je bilo lako da proglasi i sprovede tanzimat, o kome Bosanci nisu hteli ni da čuju.

Prema tome, feudalni sistem je bio u principu uništen silom oružja a Bosna izjednačena sa drugim carskim provincijama, sem vojne regrutacije, za koju je vlada smatrala da je ne treba uvoditi.

Ja ne mogu reći zašto se tada smatralo korisnim da se Bosancima odobri privilegija oslobođenja od vojne službe. Možda se htelo da se ostave bez oružja, pa da steknu mirnije i miroljubivije navike, jer su oružje vekovima jako zloupotrebljavali.

Glavni guverneri koji su dotada sedeli u Travniku pozuriše posle ovih srećnih događaja da premeste svoje sedište u Sarajevo.

Zatim, uvedene su mere za popravak administracije: ukinuta je samovolja barem u principu i sud poče pravilnije da deluje. Stanovništvo, videći da se radi o njegovom dobru, poče da stiće poverenje prema vladinim postupcima; zaštićavanje miroljubivih ljudi učini da se otrese zabluda većina onih koji su dotada smatrali reforme kao nezakonite mere uvedene da se narodi prikrate u njihovim pravima.

²⁵⁾ Politički poglavar jedne oblasti.

Uostalom, Bosna i Hercegovina tek što su izišle iz nereda prouzrokovanih bunama, nisu se mogle odmah organizovati prema novim ustanovama carstva. Stoga je u pogledu administracije trebalo još mnogo stvari izmeniti, pa da dođe do pravde i blagostanja naroda. Mogli su se uspostaviti samo principi; detalji organizacije morali su se razvijati u onolikoj meri ukoliko će stvari poći novim putem i narodi shvatiti preimućstvo zakonitosti, reda, mira i da je potrebna jaka građanska vlast.

Čak i posle uspeha o kojima ću govoriti, Bosna i Hercegovina nisu mogle izdržati potpunu promenu kakvu je vlada htela izvesti. Prilike su više puta sprečavale ili zadržavale razvoj i blagodat novog upravnog sistema. Možda narodi nisu bili u stanju da shvate preimućstva koja od njega treba da proisteknu tako, da su sva realna i trajna poboljšanja ostala nerešena; sve je teklo u neizvesnosti i neodlučnosti.

Nastavljajući svoje izlaganje, pošto moram da govorim o carskoj misiji, moja polazna tačka biće baš ova neizvesna situacija u kojoj su se nalazile Bosna i Hercegovina posle odlaska Omer-paše. Ja ću izneti principijelne uzroke koji su je stvorili i održavali do dolaska Dževdet-efendije.

Nadam se da ovaj uvod neće biti nekoristan za razumevanje onoga što će slediti i čitalac će mi možda biti zahvalan što sam izneo dosta, u neku ruku, neobjavljenih činjenica.

II

ZEMLJOPIS I STATISTIKA

Bosna i Hercegovina čine ustvari jednu provinciju. Iako je Hercegovina podignuta na muteseriflik od vremena Ali-paše od Stoca, ona je zavisila od generalnog guvernera Bosne sa sedištem u Bosna-Seraju (Sarajevu).

U 1858, kada se pobunila Crna Gora i kada su političke i vojne pogreške prouzrokovale poraz na Grahovu, Hercegovina je bila konačno odeljena i njeni guverneri su opet postavljeni neposredno od Visoke Porte. Ova se mera primenila zbog teškoća na koje je nailazila administracija s obzirom na daljinu sedišta generalnog guvernera i na neprestane nemire koji su izbijali na granicama.

Izdvajanje je bilo samo s pogledom na administraciju i strategiju; Hercegovina nije prestala da čuva svoje netaknute prirodne veze, svoju srodnost i svoje zajedničke tradicije sa provincijom-majkom od koje je bila odeljena. Zbog toga, govoreći o statistici, zemljopisu, običajima i težnjama, ne bi trebalo da činim nikakve razlike, jer što više razmišljam to sve više uviđam da ovaj deo zemlje, obuhvaćen između sadašnjih granica Crne Gore, Albanije, srpske granice s jedne strane i austriskih granica, to će reći, — Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s druge strane, ima se smatrati samo kao jedna provincija i kao takva ima se upravljati jednim generalnim guvernerom.

Ali pošto ovo razlikovanje postoji, ja sam prinuđen da o njemu vodim računa. Tako ću prvo govoriti o Bosni takvoj kakva je sada, a zatim ću se pozabaviti Hercegovinom.

Bosna se nalazi na 44° geografske širine. Na severu se proteže do desne obale Une i sledi tok Save do kraja Drine, na jugu dodiruje Albaniju i granicu Crne Gore do Durmitora, na istoku sledi tok Drine, to će reći, jedan deo Srbije i prelazeći planine Stolac i Goliju ide do Ibra, a na zapadu, njene se granice protežu do izvora Une.

Bosna obuhvata površinu od 800 kvadratnih milja. Ona ima mnogo planina i ravnica, vrlo slikovitih i vrlo plodnih dolina. Između ravnica najznačajnija je ona koja se nalazi između Save i planine Nisava-gore,²⁶⁾ a koja se zove Posavina. Doline Bosne i Vrbasa su najlepše i najbogatije koje sam ikada video: priroda im je u izobilju dodelila svoje darove.

Najveća visina bosanskih planina je samo 6500 stopa iznad morske površine, a većina ima jedva više od 3 do 4000 stopa visine. One su, uglavnom, bogato pošumljene, i sadrže mnogo vrsta minerala i mramora. Šume su, da tako kažem, potpuno prepuštene na milost prirode i vlada iz njih ne izvlači nikakve koristi. Stoga neizmerno blago ostaje ovde neiskorišćeno i malo po malo se uništava zubom vremena i pustošenjem seljaka.

Gotovo isto treba reći i za rude, izuzevši malu količinu gvožđa, koje pojedinci vade za svoj račun na osnovu minimalne takse koju plaćaju državnoj blagajni. Iz ruda se ne

²⁶⁾ Nisava-gora (?) — Prema tekstu to bi trebalo da bude planina Majevica.

izvlači nikakva korist; one kao da uopšte ne postoje. Ni vlada ni pojedinci nisu se do danas zanimali nijednim od ovih radova koji otvaraju izvore opšteg bogatstva i blagostanja.

Nema na svetu zemlje koja bi bila bogatija vodama od Bosne. Svuda izvanredno bistri izvori koji ukrašavajući zemlju čine je plodnom i ugodnom.

Bosna je, među ostalim, izbrazdana sa sedam velikih reka, to su: Bosna, Neretva, Drina, Sana, Vrbas, Una i Sava, ne računajući bezbroj manjih voda koje je suvišno imenovati.

Većina ovih reka mogle bi postati plovne kad bi se izvršili hidro-tehnički radovi, koji bi, istina, bili nešto skupi, ali bi davali neizmerne koristi kako narodu tako i državi.

Nema, mislim, nijedne reke koja pod izloženim pogodbama ne bi mogla biti iskorišćena za prenos ogrevnog i građevinskog drveta. Ove reke između ostalog, mogle bi služiti kao pogonska snaga za rudnike i fabrike svake vrste. Na žalost, one služe samo za okretanje nekih bednih mlinova.

Ima takođe velika količina toplih i mineralnih voda. U Kiseljaku (Ekši-su) ima kiselo vrelo koje sadrži ugljendioksida i gvožđa od vanrednog dejstva, bilo kao purgatif, bilo kao okrepljavajuće sredstvo. Sličnih vrela ima u više drugih krajeva. Na Ilidži ima termalnih voda čija je osnovna sadržina gvožđe i krečnjak, a u Banjoj Luci vrelo vanrednog dejstva. Između Nove Varoši i Priboja ima u okolini manastira sv. Nikole vrelo mlake gvoždevite vode koja teče obilno kao mala reka. Tu su seljaci napravili bazen. Inače ova voda služi samo za rad manastirskih mlinova. Kupača ima vrlo malo.

Klima Bosne je uopšte vrlo zdrava uprkos preterane hladnoće zimi. U planinama ima gotovo uvek snega; on počinje da pada krajem septembra, a okopni tek u mesecu junu. Stoga je leto vrlo kratko. Srednja temperatura zimi je od 15 do 17 stepeni Reumirovih ispod nule, a nikada se ne penje više od 24 stepena iznad nule za vreme leta.

Zemlja je vrlo plodna i izdašna. Da je zemljoradnja naprednija, Bosna bi mogla lako hraniti više nego dvostruko od sadašnjeg svog stanovništva. Nažalost, u njoj se zemlja obrađuje na stari način, to će reći, jedva se malo zaore, u nju se baci seme, a ostalo se ostavi božijoj volji. Pa ipak, požanje se velika količina pšenice, kukuruza, ječma, zob, raži, meda, krompira itd. Lan i konoplja se vrlo malo kultivišu, iako ih

narod mnogo upotrebljava; no ovi se artikli uvoze iz drugih pokrajina. Isto važi za duvan, iako Bosanci nikada ne ostavljaju lulu.

Zbog temperature ova provincija proizvodi vrlo malo grožđa. U naknadu ona daje vrlo mnogo šljiva iz kojih se dobiva alkoholna tečnost nazvana šljivovica. Bosanci je mnogo troše. Osušene šljive čine najunosniji izvozni artikal za narod.

Bosna je bogata i stokom. Stočarstvo je jako odomaćeno kod seljaka. Gaje se krave, ovce, koze, svinje i dosta konja. Ali usled poslednjeg rata i stočne zaraze koja je trajala nekoliko godina, količina stoke se smanjila, što je zadalo osetan udarac siromašnim slojevima, a naročito zemljoradnicima.

Stanovništvo Bosne se broji na 444.475 muških lica, to će reći, računajući isti broj ženskog stanovništva, da ova provincija ima u svemu 888.950 stanovnika.

Evo podele po sandžacima i distriktima prema prebrojavanju Serdar-Ekrem, Omer-paše, u vreme njegovog ulaska u Bosnu:²⁷⁾

Sandžak	Distrikt	Muslimani (muški)	Hrišćani (muški)	Jevreji (muški)	Cigani (muški)	
Sarajevo	Grad Bosna-Seraj	7595	1800	857	156	
	Banlieue (?)	2980	6500	—	31	
	Visoko	6396	4276	—	62	
	Fojnica	2810	4416	10	29	
	Neretva	2137	540	—	58	
	Rogatica	3526	1910	—	66	
		25444	18992	867	402	45705
Zvornik	Zvornik	5324	5228	—	341	
	Bijeljina	4284	10765	—	277	
	Donja Tuzla	2896	781	—	57	
	Gornja Tuzla	10089	3555	—	379	

²⁷⁾ Za turske nazive mesta i srezova uzeo sam naša imena i to: Bosna-Seraj = Sarajevo, Celebi-Bazar = Rogatica, Tuzla-Bala = Gornja Tuzla, Tuzla-Zir = Donja Tuzla, Derbena = Derventa, Bihiće = Bihać, Novoselo = Kulen Vakuf, Maden = Majdan, Icnica = Zenica, Ak-Hisar = Prusac, Džiol-Hisar = Jezero (kod Jajca), Peruser = Prozor, Jeni-Bazar = Novi Pazar, Jeni-Varoš = Nova Varoš, Tašlidža = Pljevlja. Za mesto »Banlieue«, u sarajevskom sandžaku, nisam mogao naći koje je to mesto.

Sandžak	Distrikt	Muslimani (muški)	Hrišćani (muški)	Jevreji (muški)	Čigani (muški)	
Zvornik	Srebrenica	6942	6901	—	440	
	Brčko	2388	4822	—	216	
	Kladanj	1640	788	—	9	
	Gračanica	16002	25117	—	533	
	Maglaj	3353	6023	—	88	
		52918	64030	—	2340	119288
Banja-Luka	Banja-Luka	5316	39818	—	231	
	Derventa	1731	12718	—	164	
	Tešanj	6284	9413	—	79	
		13331	61949	—	474	75754
Bihać	Bihać	6865	7631	—	26	
	Novo Selo	2180	8581	—	8	
	Prijedor	2555	6134	—	49	
	Novi	1703	5901	—	34	
	Dubica	705	3044	—	73	
	Ostrožac	9525	2398	—	46	
	Krupa	4500	3945	—	39	
	Majdan	2398	4608	—	—	
	Kozarac	1857	4117	—	21	
	Ključ	2445	2902	—	32	
		34933	49261	—	328	84522
Travnik	Travnik	4993	5802	163	73	
	Zenica	5277	2824	11	85	
	Ihlevne (Livno)	1708	9367	—	63	
	Glamoč	806	3251	—	—	
	Prusac	5172	8569	—	277	
	Jajce	3345	9943	—	121	
	Jezero	1107	6789	—	12	
	Prozor	1703	2298	—	5	
		24111	48863	174	636	73748
Nova-Varoš	Novi-Pazar	5952	4620	33	66	
	Nova-Varoš	1837	5761	—	142	
	Sjenica	1813	1955	—	18	
	Mitrovica	1491	1026	—	26	
	Višegrad	2377	1173	—	75	
	Trgoviste	6068	3622	—	83	
	Bihor	4802	2695	—	50	
		24440	20492	33	460	45425

Međutim, ništa nesigurnije od ovih službenih podataka. Uplašeno novinom, stanovništvo je smatralo popis kao jednu meru pritiska usmerenu da se ustanovi broj vojnika koji ono može davati i suma poreza koju je trebalo da plaća državi. Stoga, da bi izbeglo i jedno i drugo pitanje, ono je gledalo da prevari službenike koji su imali da popunjavaju liste. Teškoće za tačan popis bile su u toliko veće, što ni muslimani ni pravoslavni nisu imali tada, niti imaju danas, spiskove ličnih podataka. Prema tome, bilo je lako prevariti vlast, a to se i činilo, po priznanju mnogih uglednih građana sa kojima sam imao prilike razgovarati o tome.

Što se tiče katolika, stvar je drukčija. Ja ne smatram da su oni činili bolje od drugih kad se radilo o davanju vlastima podataka o broju stanovništva. Ali katolički sveštenik je uvek držao u dobrom redu registre krštenih i umrlih, prema tome, on može dati sigurne podatke o stanovništvu. Stoga sam mogao dobiti sva nužna obaveštenja da o tome pružim određen i tačan broj.

Katoličko stanovništvo Bosne je podeljeno u tri verska okruga ili distrikta, koji imaju ukupno 68 parohija.

Distrikt Sutjeska ima ih 26 sa stanovništvom od 53.045 duša; distrikt Fojnica — Guča Gora — Livno čini 36 parohija, stanovništva 62.843 duše; najzad distrikt Kreševo ima 6 parohija i 13.492 stanovnika. Ovim brojevima treba dodati oko 7.000 katolika čija sela čine deo Bosne, ali koja za crkvenu administraciju podpadaju pod biskupa Hercegovine. Prema tome, broj katolika Bosne možemo povesiti na 136.380.

Pošto je potvrđeno od domaćih uglednih ljudi da su službeni podaci manjkavi, možemo slobodno dodati 10% na službene brojeve o stanovništvu Bosne i povesiti ga na 964.095 duša, naime: 385.000 muslimana, 437.000 pravoslavnih, 136.380 katolika, 1.075 Jevreja i 4.640 Cigana.

Bosna broji u svemu 115.584 kuće, od kojih 49.851 pripada muslimanima, 62.777 hrišćanima, 303 Jevrejima i 1.653 Ciganima.

Ova prostrana provincija je podeljena u 6 sandžaka ili okruga i to su: Sarajevo, Travnik, Bihać, Banjaluka, Zvornik i Novi Pazar. U svakom sandžaku upravlja kajmakam, podguverner, izuzimajući Sarajevo, koje je sedište generalnog guvernera i Novog Pazara kojim upravlja *mutesarif* postavljen od generalnog guvernera. Ovaj *mutesarif* uprav-

lja i malim sandžakom Pljevlja, koji je nekad činio deo Hercegovine.

Pre dolaska Dževdet-efendije sandžak Sarajevo brojao je pet distrikta i to: Sarajevo, Visoko, Fojnica, Neretva i Rogatica. Travnik ih broji osam, čija su imena: Travnik, Zenica, Ihlevna (Livno), Glamoč, Prusac, Jajce, Diol-hisar (Jezero) i Prozor.

Bihać ih je imao 10, a to su: Bihać, Novoselo, Prijedor, Novi, Dubica, Ostrožac, Krupa, Majdan, Kozarac i Ključ.

Banjaluku sačinjavaše samo četiri distrikta to jest: Banjalučki, Derventski, Tešanjski i Gradiški. Ovaj poslednji distrikt je obrazovan pre pet godina; ranije on je sačinjavao delove drugih distrikta i nije imao zasebnu upravu. I stvarno, ovo ime ne postoji u pregledu popisa.

Sandžak Zvornik bio je sastavljen od 9 distrikta: Zvornik, Donja Tuzla, Gornja Tuzla, Srebrenica, Brčko, Kladanj, Bijeljina, Gračanica i Maglaj. Ovom sandžaku dodat je, ima šest godina, distrikt Gradačac, koji je činio delove Gračanice i Kladnja.

Sandžak Novi Pazar bio je obrazovan od 7 distrikta: Novi Pazar, Sjenica, Nova Varoš, Višegrad, Mitrovica, Trgoviste i Bihor. Zatim je Novom Pazaru dodat sandžak Pljevlja, koji je brojao četiri distrikta i to: Pljevlja, Čajniče, Kolašin i Prijepolje.

Za vreme misije Dževdet-efendije distrikti cele provincije pretrpeli su promene o kojima ću govoriti u poglavljima koja se odnose na dela carske misije.

U svakom distriktu ima mudir,²⁸⁾ medžlis (veće), naib (sudija), i finansiski službenik. U glavnim mestima sandžaka osim kajmakama, medžlisa, kadije i muftije, ima krivični sud i mal kijatib (blagajnik prihoda). U Sarajevu, rezidenciji generalnog guvernera, ima opšte veće provincije, mula (veliki sudija), muftija, muhasebedži (generalni blagajnik prihoda), krivični sud i trgovački sud.

Generalni guverner, kajmakami i mudiri su šefovi uprave i izvršne vlasti. Tužitelji im predaju molbe, a oni, svaki u svom delokrugu, prime ih na znanje i dostave stvar nadležnom sudu. Ako se radi o nekom građanskom pitanju, onda medžlis, u saglasnosti sa šefom uprave izriče presudu, ako je

²⁸⁾ Vršilac upravne vlasti u srezu (mudirluku, kazi).

kriminalno delo, krivični sud povede proces i sudija, čija se presuda sa medžlisovim izveštajem podnosi generalnom guverneru. Ako je to stvar trgovine, onda odlučuje trgovački sud. (mehkeme-i-tidžaret). Najzad, ako je iz nadležnosti verskog suda, presudu donosi kadija. Svaki medžlis ima sekretara koji vodi zapisnik o usmenim procesima i presudama. On potpisuje svaki akt.

Sudovi ne mogu izvršavati svoje presude; oni ih moraju dostaviti šefu uprave, koji jedini pretstavlja egzekutivnu vlast.

Stranke imaju pravo žalbe. Ako presuda potiče od vlasti distrikta, žalba se po pravilu upućuje kajmakamu; presude izrečene od vlasti sandžaka podležu saglasnosti generalnog guvernera, koji stvar ispita i prema slučaju odobrava ili odbacuje. U ovom poslednjem slučaju proces se obnavlja pred višim sudovima provincije i njihova presuda je bez priziva.

Žandarmerija, koja ima da održava javni mir, podvrgnuta je šefu uprave. Samo on izdaje naređenje da se uhapse optuženi ili da se izvedu pred sudove. Ukratko, na njemu počiva sigurnost zemlje.

Blagajnici imaju pravo da prisustvuju i medžlisima i da glasaju kao svi ostali, ali ne mogu prisvojiti nijedno od prava koja pripadaju šefu uprave. Oni su obavezni samo da nadziravaju računovodstvo, da ubiru državni novac i da isplaćuju činovnike. Oni nikako nemaju vlast da se služe svojim službenicima za prisiljavanje poreskih obveznika na plaćanje poreza. Ovo pravo je takođe ostavljeno šefu uprave.

U krilu medžlisa, kako provincije tako sandžaka i distrikta, uvek se nalazio jedan član koji je pretstavljao nemuslimanske zajednice. Krivični i trgovački sudovi sastavljeni su od članova pola muslimana i pola hrišćana. Ovi sudovi sude samo po zakonu i imaju postupak koji nema ništa zajedničko sa verskim postupkom.

U Sarajevu, postoje takođe mula i muftija, a pored pretstavnika nemuslimanskih zajednica, u medžlisu zasjedaju i pravoslavni arhiepiskop, katolički župnik i izraelski rabin. Oni čine deo medžlisa i u rešavanju glasaju kao i svi ostali članovi ovog veća.

Medžlis Sarajeva je važna skupština kako po broju tako i po ugledu koji uživaju njegovi članovi. Pretsedništvo medžlisa po zakonu pripada generalnom guverneru.

Medžlisima sandžakâ i distrikatâ pretседavaju kajmakami i mudiri.

Pošto muslimani nemaju hijerarhiju sveštenstva po primeru hrišćana, nego samo telo od poznavalaca zakona koji imaju ulogu sudija, nemoguće mi je odrediti tačan broj svih ulema u Bosni. Uostalom, u pogledu njihovog znanja moglo bi se mnogo šta poželeti. Ipak se ne može poricati da u ovoj klasi ima vrlo sposobnih ljudi, naročito muftije Travnikâ, Zvornika i Novog Pazara, koji se mogu takmičiti u teologiji i pravu sa učenim ulemama glavnog grada.

U Bosni ima veliki broj džamija značajnih po svojoj veličini i lepoti arhitekture: Sarajevo ih broji 120, među kojima treba navesti onu koju je podigao sultan Mehmed Osvajač i onu nazvanu Begova, koja je i najveća, iako po stilu nešto manje elegantna. Velika džamija u Banjaluci predstavlja u malom onu Nuri Osmanije, koju vidimo u Carigradu. Gotovo u svima gradovima ove provincije ima značajnih džamija po lepoti njihova oblika i bogatstvu njihove konstrukcije. Njih su u staro vreme sagradile bosanske paše. Ove su paše imale ambicije da podižu zadužbine koje će ih ovekovečiti. I stvarno, ove džamije nose još imena svojih osnivača.

U Bihaću nema džamija turske konstrukcije. Jedna stara katolička crkva pretvorena je u džamiju. Ona je u jednostavnom stilu, ali veličanstvena.

Osim toga ima više medresa (bogoslovija) za one koji se žele posvetiti učenju prava i tekija, koje obslužuju derviši.

Najveći deo verskih ustanova izdržava se od rente vakufa.

Pravoslavnim stanovništvom duhovno upravljaju dva arhiepiskopa koji imaju naslov mitropolita. Jedan ima svoje sedište u Sarajevu, a drugi u Tuzli, glavnom mestu zvorničkog sandžaka. Božju službu služi oko 400 bosanskih sveštenika, koji su vrlo prosti i neobrazovani. Ima ih dosta koji ne znaju ni čitati ni pisati i to je jako žalosno. U svima gradovima imaju crkve, ali one su tako neuredne i tako se rđavo održavaju da jedva možemo verovati da mogu služiti kao mesto molitve i za održavanje hrišćanskih obreda. Istina je da u Sarajevu ima jedna dosta pristojna crkva i da se u njemu gradi jedna druga koja obećava da će biti mnogo bolja,

ali u drugim gradovima i u selima građevine namenjene verskoj službi izgledaju žalosno. Čijom krivicom? Ja mislim da je treba pripisati niskom stanju u kome se nalazi pravoslavno sveštenstvo.

Stanovnici moraju izdržavati sveštenstvo. Arhiepiskop ubire godišnje od svake porodice sumu od 4 piastera.²⁹⁾ Bosanski primi samo za sebe više od 250.000 piastera na godinu, ne računajući vanredne i indirektne prihode koji dosižu znatnu sumu. Ovo je vrlo teško opterećenje za stanovnike; oni su se žalili. V. Porta je usvojila njihove žalbe, pa je nedavno smanjila primanja arhiepiskopâ na 120.000 piastera.

Pravoslavno stanovništvo mora platiti ovu sumu na isti način kao što plaća porez, to znači, da se raspoređuje prema imanju oporezovanih. Ali ja znam da se intrigiralo kako ova blagotvorena odluka Porte ne bi imala dejstva. Verovatno će arhiepiskop nastaviti da prima nagradu kao ranije, jer ugledni ljudi, naviknuti da ostave sav teret na seljacima, neće hteti ništa menjati iz straha da će i oni učestvovati u plaćanju srazmerno svome imanju, prema novim odredbama zasnovanim na pravičnosti i pravednosti. Sveštenici primaju oku lana, masla, sira i petnaest oka žita od svake kuće koja pripada njihovoj parohiji. Prilozi dati crkvama i ostali prihodi pripadaju im po zakonu.

Tako pravoslavni plaćaju porez vladi i porez, još teži, sveštenstvu. Njima se može oprostiti ako se ponekad žale na svoje stanje. Kao Sloveni poreklom i običajima, pravoslavni stanovnici Bosne, a naročito oni Sarajeva, jako su nezadovoljni svojim arhiepiskopima koji su grčkog porekla, a koje im nameće patrijaršija u Carigradu. Arhiepiskop Sloven, živeo bi, ja verujem, u boljem razumevanju sa svojim duhovnim stadom, a time bi vera dobila isto toliko kao i moral.

Katolička vera je u mnogo boljem položaju. Biskup—administrator Bosne, koji nosi titulu apostolskog vikara, plaćen je od Rima i prima godišnje subvencije kako od Austrije tako i od l'Oeuvre de la Propagation de la foi iz Lijona. Njihovi prihodi ne dosežu više od 50.000 piastera. Verske obrede vrše kaluđeri franjevci, koji su se nastanili u Bosni još pre osvojenja. Oni su svi Bosanci i prilično obrazovani, jer nezavisno od studija koje dobijaju u zemlji, oni lako mogu

²⁹⁾ Turski piaster ima 40 para, a 1 para ima 3 aspre. Turska zlatna lira ima 100 piastera.

upotpuniti svoje obrazovanje u bogosloviji u Đakovu i Slavoniji, koju je osnovala Austrija naročito za njih. Za izdržavanje ove bogoslovije austrijska vlada izdaje godišnje svotu od 5.740 for., što iznosi oko 57.400 piastera.

Kaluđeri franjevci imaju pet velikih manastira i četiri crkve, ne brojeći kapele kojih ima veliki broj. Njihove zgrade su dobro građene i u njima vlada zadovoljavajuća čistoća.

Broj ovih kaluđera u celoj Bosni iznosi 240, obuhvatajući tu i pripravnike. Najviše njih stotinu obslužuju crkve i parohije, ostali se nalaze u manastirima. Katolički župnici primaju dažbinu od stanovnika svoje parohije, ali to je samo poklon. Ja nisam nikada čuo da sveštenici vrše neku naplatu kao pravo. Ovi kaluđeri izdržavaju takođe trinaest parohijalnih škola za obrazovanje katoličke mladeži, obrazovanje, kojem, uostalom, mnogo šta nedostaje.

Katoličko sveštenstvo ima veliki uticaj kako kod svojih vernika, tako i kod muslimana. Katolička vernost je poslovična. Ni u Bosni, ni u Hercegovini, ni u Arbaniji, katolici nisu nikada izbegavali svoju dužnost, njihovo pokoravanje i njihova odanost bili su uvek bez prigovora i carska vlada je o tome imala nepobitne dokaze. Pa ipak, katoličko sveštenstvo u Bosni je najsiromašnije od svih i, možda, najmanje uvažavano.

Jevrejima duhovno upravlja jedan rabin, koji ima svoje sedište u Sarajevu. To je čovek koji je vrlo dobro verziran u teološkim naukama. Ova opština je takođe vrlo siromašna. Međutim, ona ima dosta dobru malu sinagogu.

Javna nastava je u takvom stanju da joj zaista mnogo šta nedostaje, ali koja istovremeno dokazuje i relativni napredak, o čemu treba voditi računa.

U Sarajevu, naprimer, ima jedna *mektebi-ruždija*³⁰⁾ koju polazi oko stotinu učenika muslimana. Osim toga ima dvaestina malih škola u raznim četvrtima grada, ali u njima učenici uče samo osnove čitanja i vere. Te škole su po pravilu ognjišta fanatizma. U glavnim mestima sandžaka imaju takođe *mektebi-ruždije*, koje su vrlo slabo posjećene. Bosanci su uvek jako mrzeli ovu vrstu škola. Tek otiskora počeli su se oslobađati svojih predrasuda, uverivši se da je obrazovanje neophodno nužno i da ga ne treba zanemarivati ako želimo nešto postati.

³⁰⁾ Vrsta niže realne škole.

Pravoslavni imaju u Sarajevu dosta škola u kojima učenici uče čitati i pisati slavenski jezik, nešto malo aritmetike, geografije i istorije. Osim toga, oni imaju dobru devojačku školu. Ona svoj postanak ima da zahvali plemenitosti i požrtvovanju jedne devojke Bosanke, koja je, pošto ju je osnovala, ostala u njoj kao upraviteljica.³¹⁾

Katolici imaju samo jednu dečačku školu u kojoj rade franjevci i koja se nalazi u žalosnom stanju zbog siromaštva naroda.

Jevreji takođe imaju jednu školu, ali u njoj se uči samo veronauka.

U glavnim gradovima sandžaka hrišćani imaju neke bedne škole, a u selima ih nemaju nikako. Zvornički vladika, zaista apostolski čovek, nedavno je osnovao u Tuzli školu koja se takmiči sa onima u Sarajevu.

Možda iznenađuje da, u provinciji tako velikoj i tako bogatoj kao što je Bosna, broj škola nije srazmeran socijalnim potrebama i napretku veka. Ako upitamo šta je uzrok zapuštenosti u kojoj se danas nalazi prosvetivavanje naroda, ja ću odgovoriti sa svega dve reči. Prvo, to su žalosni dani prošlosti koji su sve do danas sprečavali intelektualno razvijanje, zatim, neznanje i sebičnost samih hrišćana koji ga sprečavaju danas. Niko među bogatim neće da potroši ni paru za širenje obrazovanja u narodu, zbog čega ovaj ostaje u potpunoj zaostalosti u odnosu na nauke i umetnosti.

Izuzimajući Sarajevo ni u jednom gradu Bosne nema lekara da se stara o bolesnicima. Stoga se u ovoj zemlji umire često od nedostatka leka ili od gubitka krvi. Uostalom, domoroci ne primećuju nedostatak lekara i izgleda da oni ne smatraju nauku o lečenju ni potrebnom čoveku ni unosnom za one koji su je naučili. Jedan lekar ne bi mogao zarađiti svoje izdržavanje ni u jednom gradu, jer Bosanci neće da kupuju svoje zdravlje za novac.

To je žalosno, ali to je istina.

Putevi u Bosni bili su strašni. Njima se moglo putovati samo na konju, a za vreme zime, sa velikim teškoćama. Stoga je prevoz namirnica i ostale robe bio ne samo vrlo skup, već neki put i nemoguć.

³¹⁾ Hadži-Staka Skenderova (1831—1891) otvorila je u Sarajevu prvu žensku školu, koja je radila od 1857—1878 godine.

Sadašnji generalni guverner Osman-paša³²⁾ je prvi koji je obratio svoju pažnju saobraćajnim putevima. On je prvo sagradio put koji od Sarajeva vodi u Brod i tako trgovini otvorio izlaz na Savu. Danas Bosna ima mrežu prolaznih puteva koja omogućava upotrebu kola. Putovanja i prevozi sada se obavljaju mnogo lakše.

Kad je narod uvideo koristi koje ima od ovih puteva, sagradio je ne samo kola nego se čak pokazuje sklon da dragovoljno radi kad je u pitanju otvaranje novih saobraćajnih puteva i održavanje onih koji postoje. Uskoro će se dovršiti put od Sarajeva do Mostara idući pored Neretve i tako će se imati vrlo dobra veza sa Mostarom, Metkovićem i Klekom, otomanskom lukom između Dubrovnika i Zadra na Jadranskom Moru.

U Sarajevu ima šest konzulata od kojih je jedan generalni konzulat, onaj austriski. Ostali pripadaju Francuskoj, Engleskoj, Rusiji, Italiji i Pruskoj.

Govoreći o konzulima sa sedištem u Sarajevu, treba im dati priznanje za zasluge utoliko više, što se to ne bi moglo primeniti na sve strane opunomoćenike koji se nalaze rasejani po otomanskoj imperiji. Daleko od toga da joj stvaraju teškoće, konzuli u Sarajevu su uvek pružali svoju iskrenu prijateljsku saradnju vladi zemlje. Najbolji odnosi između njih nisu nikad prestali. Evropska kolonija u Sarajevu ličila je na jednu porodicu u čijem krilu je vladala najbolja harmonija.

Izuzimajući generalni konzulat Austrije, nijedan konzulat nije imao sunarodnika u Bosni da im štiti interese. Konzuli su se mogli, dakle, smatrati više kao politički predstavnici nego kao trgovačke ustanove.

Austrija je osim toga držala konzularne predstavnike u Bihaću, Tuzli i Livnu (Ihlevno).

Prihodi Bosne iznose oko 35 miliona piastera, računajući tu i indirektni porez. Troškovi uprave su samo 15 miliona, što daje dobit od 20 miliona godišnje u korist carske blagajne. Osim toga, kad bi se Bosnom bolje upravljalo, kad bi se efikasnije iskorišćavala prirodna bogatstva zemlje, kad bi se više razvijala trgovina i industrija, carska blagajna bi u svoje ormane unela dvostruku svotu koju danas prima. To će doći s vremenom; put je sagrađen, treba samo po njemu ići.

³²⁾ Topal Šerif Osman-paša (1861—1869).

U Bosni se govori slovenskim jezikom kome se, uostalom, može mnogo zameriti u pogledu čistote, jer se u njemu meša bezbroj turskih reči, što nikako ne ide u prilog milozvučnosti. Narod ne zna ni jedan drugi jezik. Među uglednim muslimanima ima ih više koji govore pokvareno turski. Vrlo malo hrišćana razumeju ovaj jezik.

Pravoslavni se služe slovenskim slovima za pisanje na svom jeziku. Katolici upotrebljavaju samo latinsku abecedu. Kako se turskom abecedom može pisati samo arapski, turski i persiski, bosanski muslimani su osuđeni da nikad ne pišu na svom maternjem jeziku.³³⁾

III

ZEMLJIŠNI POSED I KMETOVI

Rekli smo da su posle otomanskog osvajanja svi plemići i bogataši Bosne prihvatili islam, uvereni da će na taj način sačuvati uživanje svojih dobara, biti oslobođeni dažbina i steći privilegije date isključivo muslimanima. Tako većina zemljoposjednika, menjajući veru, ostade što je bila i ranije, to će reći, veliki posjednici.

Oni hrišćani koji zadržase svoju prvobitnu veru i koji su, da bi izbegli proganjanjima koja su im pretila više voleli da napuste svoju zemlju, nužno su morali ostaviti svoje posede na milost i nemilost pobjedniku. Na osnovu važećih zakona njihov apsolutni vlasnik postala je država.

Ovi zakoni davali su sultanima pravo poseda na svu osvojenu zemlju, ukoliko kapitulacija i izuzetni sporazumi ne bi drukčije određivali, kao što se dogodilo u Egiptu, na ostrvima Kandiji i Samosu, čiji su stanovnici ostali apsolutni vlasnici svojih zemalja i uživaju ih kao nepokretna dobra koja su obuhvaćena pod imenom *m u l k*.

Ovde je potrebno primetiti da se zemlja u Turskoj nikada nije zvala *m u l k*, kao što su to tvrdili mnogi strani autori. Kad je na osnovu posebnog sporazuma zemljišni posed ostavljen vlasniku sa svojstvom da može biti nasleđen čak i od sporedne linije, zemlje koje su ga sačinjavale zvale su se *E r a z i h a r a đ i j e h* i bile su podeljene u dve klase.

³³⁾ Netačno. Sačuvano je više pismenih sastava bosanskih muslimana pisanih arabicom, a na srpskom jeziku.

Zemlje prve klase bile su podvrgnute godišnjem porezu utvrđenom progresivno prema njihovoj veličini isto kao zemljišni porez koji se uzima u Evropi. One nose ime *Harađije-i-muazafeh* i, bila godina dobra ili rđava, svota koja se plaća državi bila je uvek ista.

Zemlje druge klase, zadržavajući vlasnicima potpuno pravo da ih prenose na svoje naslednike, plaćaju državi samo desetinu na godišnje proizvode, a neki put nešto više. One su se zvale *ušrijeh*.

Neću govoriti o *vakufskim* zemljama, prvo, jer ih u provincijama Turske ima vrlo malo, a zatim, jer zakoni zabranjuju zaveštanje zemlje verskim i dobrotvornim ustanovama pod imenom vakuf. Ovo se može činiti samo sa zemljama mulk.

Međutim, opšte uzevši, od sultana osvojena zemlja zvala se tada, a zove se još i danas, *Erazi-emrijeh*, to će reći, državna zemlja.

Vlasništvo ovih zemalja je uređeno posebnim zakonima. Oduvek su se mogle prenositi samo na mušku decu. U godini po Hidžri 1263 (1846) vlada izdade zakon na osnovu kojega su devojke izjednačene sa momcima i prema tome proglašene punopravnim u nasleđu zemalja svojih očeva. Godine 1274 (1858) jedan drugi zakon odredi oca i majku za naslednike prava zemalja njihovog sina umrlog bez zakonite dece.

Naprotiv, rođaci iz sporedne linije ne mogu nikada naslediti vlasnike zemalja ako ovi umru bez naslednika. U ovome slučaju država uzme zemlju, da je zatim neoštećenu ustupi po vrlo umerenoj ceni najbližim rođacima umrlog. Ako rođaci odbiju kupovinu, onda prvenstvo imaju najsiromašniji seljaci.

Sva zemlja Turske nalazi se čak i danas pod ovim uslovom koji, uostalom, nema ništa otežavajućeg za vlasnike, ili, ako više volite, za konsesionare koji plaćaju samo desetinu.

Uživanje zemlje obezbeđeno je vlasnicima *tapijom*. To je isprava koju je pre proglašenja novih zakona izdavao *spahija*, a sada je daje država preko okružnog odeljenja *zvanog defderhane*.

Vratimo se Bosni.

Sve zemlje koje su po pravu pripadale državi, ona ih je ustupala muslimanima koji su učestvovali u osvajanju zemlje.

U ono vreme otomanska vlada nije nikada usluge svojih činovnika ostavljala bez nagrade. Osvojena zemlja smatrana je kao nagrada za hrabrost, za vernost, i obično je postajala vlasništvom srećnog vojnika.

Ne treba praviti zbrku sa spahijama, jer oni ne poseduju pod imenom timar (vojničko feudalno dobro) nikakvu zemlju; oni samo uživaju pravo ubiranja desetine sa zemljišta, bez ikakve štete za vlasnika. Ove desetine su bile njihova plata, ali su zato spahije bili obavezni da dođu na konju i povedu jednog pešaka u svaki rat Imperije.

Oni su imali, osim toga, pravo izdavanja tapija svima onima koji su kupovali zemlju u granicama njihovih feuda i da naslede one zemlje koje se smrću vlasnika bez direktnih naslednika vraćaju državi, onako kao što je napred rečeno.

Videli smo da je u trenutku osvajanja većina velikih posednika hrišćana prešla u islam i da su zemlje izbeglih hrišćana bile date osvajačima. Hrišćani koji su posle otomanskog osvajanja ostali u Bosni nisu bili nikada nešto drugo do kmetovi hrišćana plemića pa i posle osvajanja produžiše takođe da budu samo kmetovi. Malo ima važnosti za statističara da li se vlasnik zove Mehmed ili Đorđe.

Usled toga u ovoj provinciji je bilo samo vlasnika muslimana i kmetova hrišćana. Ovi poslednji su radili za svoje nove gospodare na isti način kao pod kraljevima Bosne.

Pita se zašto kasnije hrišćani nisu mogli u ovoj provinciji kupovati zemlju kao u drugim provincijama Carevine i postati vlasnici kad im se ukaže prilika. Nikada, koliko ja znam, nije bilo u Turskoj zakona koji bi zabranjivao hrišćanima sticanje zemlje, jer u svima provincijama ima hrišćana koji su u priličnom broju veleposednici. Iz istog razloga pravo poseda moralo je biti isto i u Bosni jednako za sve. Ako je ovo pravo bilo poricano u toku vekova, tome zaista nije krivo nepostojanje zakona, već pre činjenica individualne prepotentnosti bosanskih muslimana i primitivnost hrišćana. Prvi su među sobom sklopili neku vrstu prećutnog ugovora na osnovu kojeg nijedan musliman nije otuđivao svoja dobra u korist nekog hrišćanina. Ovaj sistem isključivanja hrišćana produžavao se dugo vremena i konačno je postao opšte primljeni običaj, na osnovu kojeg hrišćani ne samo da nisu mogli sticati zemlju, nego, šta više, nikada im nije ni padalo napamet da na to imaju prava prema osnovnim zakonima države.

Ovako je stanje trajalo dugo vremena. Hrišćani su se u toku vekova navikli da veruju da im je određeno da nikada ne budu nešto drugo nego kmetovi. S tom su se idejom srodili i ostali su isključivo kmetovi. Tokom godina i obnavljanjem generacija, oni, možda, izgubiše i sam instinkt da se žale i smatrali su da je njihovo stanje dosta snošljivo samim tim što izvan ovih uslova za njih nije bilo nikakve druge moguće egzistencije.

Međutim, na isti način kako su hrišćani bili sišli na stanje parija, muslimani Bosne poverovaše da su apsolutni gospodari koji imaju isključivo pravo na vlasništvo zemlje, kao i na sva zadovoljstva života. Oni su u hrišćanima gledali samo stvorenja određena da služe kao radna snaga za obrađivanje njihovih polja — ništa više, ništa manje.

Kako je Bosna stalno bila uznemiravana pobunama, sigurno je da ni kmetovima nisu cvale ruže. Nijedan zakon nije tada određivao odnose između vlasnika i kmetova; njihove odnose je uspostavio običaj i služio kao pravilo za sve zakupe. Ovaj stoletni običaj konačno je dobio snagu zakona i niko nije pomišljao da ga prekrši ili da ga podvrgne raspravljanju: on je bio svetinja. Vlasnici ga se nisu nikada odrekli, a kmetovi su ga smatrali nepovredivim, jer u Bosni — običaj je svē.

Tada se zvalo, a zove se još i danas, *čifluk*³⁴⁾ bilo koji zemljišni posed, a *čiflukdžija* kmet koji ga obrađuje svojim radom. Uopšte, u Bosni *čifluci* nisu suviše veliki i vrlo je retko da u istom mestu jedan posednik ima više zemlje nego što je potrebno za zapošljavanje deset kmetova. Na taj način posed je bio rasparčan. To nije sprečavalo da begovi i age, veliki posednici, imaju u provinciji do hiljadu kuća nastanjenih kmetovima koji su radili za njih. Uopšte, zemlja je tako rasparčana da svaku parcelu može obraditi jedan kmet. Ta parcela nosila je ime *čifluk*. U njemu je kmet smešten vrlo siromašno, jer, najčešće, on je obavezan da sam sebi podigne kolibu i nabavi nužnu stoku za obradu zemlje. Razume se po sebi da je u stara vremena kuća, iako ju je sagradio kmet, postajala po pravu vlasništvo bega samim tim što je sagrađena na njegovom zemljištu. Isto tako polja, livade, šume, jezera — sve, najzad, pripadalo je vlasniku, zvanom

³⁴⁾ U originalu »Çiftlik« (turski).

aga, to će reći, gospodar. Kmet je imao samo svoje ruke i neki put pravo, ili bolje, dozvolu da odgaja nešto malo stoke.

Kmet je morao orati, đubriti, žeti, graditi svoj stan i koševе gospodaru, jednom rečju morao je neprestano raditi u korist drugoga. On je primao polovinu proizvoda, a neki put dve trećine, ako zemlja nije bila od boljih.

To su uslovi pod kojima su se obično sklapali zakupi, koji se, uostalom, nisu nikada sastavljali pismeno; sama reč age smatrana je dovoljnim za pravovaljanost akta; njima je zakonsku snagu davao običaj.

Kmet je osim toga morao spremati za gospodara maslo i sir ako gaji stoku, seći drva za ogrev, kositi seno, spremati slamu, očistiti žito, spremati sve druge proizvode i preneti ih u grad, u kuću age. To nije sve. Aga je takođe imao pravo na izvesnu količinu jaja zimi, jagnjadi uproleće, ovnova ujesen i da preko leta bude hranjen on sam, njegova pratnja i njegovi konji za vreme koliko mu se sviđi da boravi u svom čifluku.

Kmet je bio takođe obavezan da radi u vidu kuluka izvesan broj dana na zemljama koje nisu pripadale čifluku i sa kojih je aga uzimao svu dobit. On je morao obrađivati agine bašte i činiti mu hiljadu drugih sitnih usluga koje su mu oduzimale vreme, a nagrađivan je samo rđavim postupanjem.

Svi kmetovi su bili obavezni da svake godine dadnu agi novo uže u dužini nekoliko aršina. Kakav je bio smisao ove podaničke pokornosti? Možda je ovo uže pretstavljalo aluziju na potčinjenost kmeta koji, priznavajući agi pravo na život i smrt, sam mu daje oruđe svoga mučeništva.

Svemu ovome treba još dodati da je čast kmeta zavisila od više ili manje olabavljenе moralnosti gospodara.

Za uzvrat, kmet jednog bega ili age bio je zaštićen od svakog rđavog postupanja od ma koje druge osobe. Nepravda koju bi neko učinio kmetu vređala je posredno agu, koji nije pravio nikakve ustupke kad se radilo o njegovom povređenom ponosu i krvavo se svetio za uvredu nanесenu kmetu. Čak ni lokalna vlast nije mogla staviti svoju tešku ruku na kmeta, jer bi aga priskoćio u njegovu odbranu i upotrebio sva sredstva da ga zaštiti, pomažući mu čak da ostane nekažnjen i u slučaju krivice.

Kao što je kmet hranio agu za vreme dok je ovaj boravio u čifluk u, tako isto je aga sa svoje strane svaki put hranio kmeta kad bi došao u grad: gospodareva kuća uvek mu je bila otvorena. To je u nuždi bilo njegovo sklonište.

Između toliko vlasnika bilo ih je i dobrih i čovečnih. U slučaju oskudice gotovo je uvek vlasnik onaj koji pritekne u pomoć svojim kmetovima, snabdevajući ih žitom i pozajmljujući im novac da prebrode trenutne teškoće. Istini za volju treba reći da je aga uvek naplaćivao ove usluge, ali treba priznati da bi bez njegove pomoći kmetova porodica stradala.

Ne bi se moglo prihvatiti da su ova dobročinstva, koja su kmetovi primali od strane aga, bila prirodna nadoknada za kuluke i rđava postupanja koja su obično trpili. To je bilo ušlo u običaj, to je bio, tako reći, uslov za egzistenciju kmetova; trpilo se bez žalbe i svako se što je više mogao upravljao prema raspoloženju gospodara i teškom vremenu.

Eto kakvi su bili odnosi između kmetova i zemljoposедnika do epohe malo udaljene od nas. To je srednji vek sa svima svojim nepravdama! Hvala Bogu, ta su vremena prošla; uspomena na njih ostala je samo još u knjigama.

Međutim, usred ovog pritiska i protiv sve prepotencije bosanskih muslimana, manastirska dobra i dobra katoličkih crkava ne samo da su bila poštovana, nego su ona, na osnovu više carskih fermana, bila oslobođena svake takse; ova dobra nisu nikada plaćala ni desetinu, ni porez. To dokazuje da su franjevci pružili velike usluge osvajaču Sultanu Mehmedu, usluge koje su, uostalom, s obzirom na vremena, bile uveliko nadoknađene. Čak i danas dobra koja su se nalazila u rukama katoličkog sveštenstva od osvojenja do godine 1272 (1856) oslobođena su takse: sveštenstvo plaća porez samo za dobra koja je steklo posle gore navedenog datuma.

Vratimo se našem predmetu. Nužno je napomenuti da je ovo stanje u odnosu na kmetove u Bosni trajalo dosta dugo, a da ga nije bilo moguće izlečiti. S jedne strane, izuzetno stanje u kome je bila Bosna i pobune koje su se u njoj nastavljale sprečavale su vladu da se time pozabavi. S druge strane, uticaj izbeglih hrišćana, koji su se povratili u svoju zemlju i samim tim ponudili poljoprivredi više radnih ruku, učinio je vlasnike gorim prema kmetovima koji su se već nalazili na njihovim zemljama. Konkurencija novih pridodšlica bila je fatalna za one koji uopšte nisu ostavljali zemlju

i age su to iskorišćavale za svoj račun. Ovoj konkurenciji treba dobrim delom pripisati dalje nastavljanje pritiska koji su trpeli hrišćani i koji, umesto da se smanji, stalno se povećavao, sve dok vlada Nj. V. Sultana nije donela rešenje da mu učini kraj.

Zaista, nepravda i prepotencija vlasnika bila je doterala do takvog stepena da ih Visoka Porta nije mogla više trpeti. Ne zadovoljavajući se više zemljom koju su posedovali, age su se usuđivale da posegnu čak za državnim zemljama. One su upućivale kmetove na krčenje, obećavajući im da će zemlje koje obrade biti njihove, a zatim su ove zemlje silom prisvajali sebi. Kmetovi su se uzalud trudili i kratkotrajna je bila njihova nada.

Kako se njihovi odnosi nisu oslanjali na nikakav zakon, dešavalo se vrlo često da vlasnik, bilo samovoljom, bilo iz pohlepnosti, otera kmeta ili ga izloži najvećoj nevolji i vremenskim nepogodama. Bez krova, bez dobara, čak bez ugla zemlje da sagradi kolibu, njegova nesrećna porodica lutala je od jednog sela do drugog tražeći sklonište i parče hleba. Često nije mogla naći ni skloništa ni hleba, jer u opštoj nevolji vrela milosrđa presušuju.

Ovo stanje nemaštine i bede trajalo je više ili manje, prema tome da li je kmet mogao naći ili ne nekog drugog agu i neki drugi čifluk za rad. Nije potrebno reći da je tada bio prisiljen da pristane i na najteže uslove.

Ove stalne nepravde obeshrabrile su seljake; oni su se jako bojali age, kao i radova na krčenju, i tako se tri četvrtine zemljišta u Bosni nalazilo pokriveno šumom; u njoj je poljoprivreda postala opasna.

Međutim, među hrišćanima, naročito kod stanovnika Banjaluke, bilo je nekoliko osoba koje su mogle sačuvati mali deo starog vlasništva i koje su čak, posredstvom mnogo novaca i protekcijom, imali prećutno odobrenje da prisvoje nekoliko komada zemlje i da ih obrađuju. Ipak, njihov broj je tako mali, a njihovi posedi tako neznatne površine, da nije vredno o njima ni govoriti niti ih upoređivati sa vlasnicima muslimanima. Hrišćani su uvek bili izloženi pohlepnosti susjednih aga koji su im vrlo često oduzimali njihovu dobit i, kao što je napred rečeno prisvajali sebi pravo na opštinske zemlje, pa čak i na one koje su pripadale državi.

Begovi i age su se smatrali, kao vlasnici svih ravnica, svih dolina, svih šuma i svih planina Bosne.

Tek posle naslednika Hamdi-paše počеше kmetovi uviđati da njihove patnje ne proizlaze iz dela vlade. Tada se počese uzimati u obzir žalbe, ali događaji koji su sledili jedni za drugim uspeše da ih uguše pre nego što su preduzete mere da im se udovolji. Ipak, Visoka Porta nije zaboravila ove žalbe i izdata su stroga naređenja guvernerima da im obrate pažnju. Nažalost, zahvaljujući njihovoj nesposobnosti, preduzete su samo neefikasne mere koje su imale za posledicu povećanje nezadovoljstva muslimana i hrišćana, nezadovoljstva, koje se izrodi u neredu i sukobe.

U godini 1859 vlada Visoke Porte, odlučivši da stane na kraj ovom mučnom stanju, pozva u Carigrad opunomoćnike celog bosanskog naroda. Ovih delegata je bilo četrdeset i dva. Svaki sandžak morao je poslati dve osobe od strane veleposednika, dve od strane kmetova i dve od strane muslimanskih i hrišćanskih vlasnika koji su sami obrađivali ono malo sopstvenog zemljišta. Ovi poslednji su smatrani kao nepristrasni, jer, istovremeno i radnici i posednici, oni nisu morali biti na strani ni jednih ni drugih.

Stišavanje ove razmirice bilo je jednom carskom naredbom povereno u nadležnost Savetu tanzimata, koji je morao da radi jedanaest meseci sa delegatima Bosne dok nije našao pravedno rešenje da bi se zadovoljile obe strane. Uprkos svih ovih teškoća naponi pomenutog Saveta bili su na kraju krunisani uspehom. Uspelo je sporazumeti se i složiti Bosance (ovo je morao biti vrlo mučan posao, jer su Bosanci svojeglavi), da se donesu osnove jedne službene uredbe, koja je podrobno određivala odnose između kmetova i vlasnika i utvrđivala načine zakupa.

Ovu uredbu je odmah potvrdio i sankcionisao Nj. V. Sultan, što joj dade snagu zakona.

Na osnovu ove uredbe, koja je bila prevedena na bosanski jezik i objavljena u provinciji, ukinute su sve vrste kuluka: vlasnici su mogli uzimati samo trećinu proizvoda sa svojih zemalja, dve trećine su po zakonu ostajale kmetovima; kmetovi su mogli gajiti stoku za svoj račun; kolibe koje sagrađe na zemljištima aga ne mogu ni pod kakvim izgovorom postati vlasništvo ovih poslednjih; aga ne može oterati kmeta sa svojih zemalja, osim ako ga ovaj svojim rđavim postupcima,

utvrđenim putem mesne vlasti ili zemaljskim medžlisom, ne prisili da to učini zakonskim putem. Čak i u ovom slučaju udaljenje kmeta ne može se izvršiti odmah, nego šest meseci posle sudske odluke donesene od zemaljske vlasti.

A takođe i kmet, na osnovu rečene uredbe, pre nego ostavi aginsku zemlju, dužan je da ga izvesti šest meseci unapred, da bi on imao vremena da nađe drugog kmeta i obezbedi obradu svojih zemalja.

Na osnovu ove uredbe aga nema nikakvih prava osim trećine zemljišnih proizvoda; on ne može zahtevati ni drva, ni maslo, ni sir, ni jagnjad, ni ozloglašeno uže, ništa više. On ne može zahtevati od kmeta nikakav besplatni rad. On ne može s pravom očekivati da ga kmet besplatno hrani, niti da besplatno stanuje u njegovoj kući. Najzad, on mora poštovati kmetovu čast, inače će odgovarati pred krivičnim sudom.

Zakupi ili ugovori o najamnini moraju se vršiti posredstvom mesne vlasti; time su oni dobili službeni karakter. Takođe i uslovi su postali jasni, tačni i osnovani na opštem zakonu.

Ova blagotvorna uredba koja obezbeđuje bolju egzistenciju kmetovima objavljena je u Bosni ima šest godina. U početku njeno izvršavanje, kao što se predviđalo, naiđe na mnogo teškoća od strane vlasnika koji su izgubili sve svoje stare privilegije, računajući u njih i maltretiranje svojih kmetova; bilo je gundanja, nezadovoljstva, pretnji. Međutim, uredba je ostala. Kako su se pretstavnici vlasnika saglasili sa Savetom tanzimata u Carigradu i potpisali uredbu, nisu je mogli izigrati. Morali su da joj se potčine.

Treba istinu reći, da je mesna vlast uprkos ove svečane obaveze i naređenja vlade, morala mnogo raditi da bi sprovela odeljke o sklapanju zakupnih ugovora na način propisan uredbom. Nova mera je tek nastala, smatrala se novotarijom nepovoljnom kako za vlasnike tako i za kmetove; usvajajući je, lišavalo se svojih starih običaja, a ja sam rekao da u Bosni udariti na običaje je nezahvalan posao koji traži mnogo energije.

Ipak su ugovori o zakupu počeli da prevladavaju i da, malo po malo, postanu stalno i jednoobrazno pravilo njihovih odnosa. Stare zloupotrebe su brzo postale ređe, čak su i iščezavale u tolikoj meri u koliko je novi zakon bio poznatiji.

Sami vlasnici su uviđali da je došlo vreme da se odreknu svojih privilegija i da se pokažu humaniji prema svojim kmetovima čiji je način života privukao pažnju Visoke Porte: ona je odlučila da prekine sa starim stanjem i da tako seljcima oduzme svaki povod žalbe jer odatle je poticala većina nesporazuma i sukoba između ove dve klase stanovništva.

Ne treba zaboraviti da je ova uredba u isto vreme kmetovima obezbeđivala pravo vlasništva na svaku zaparloženu zemlju koja je pripadala državi.

Ali za krčenje zemlje potrebno je posebno odobrenje zemaljske vlasti, što je obično bilo skopčano sa mnogo teškoća i protivljenja, s obzirom da vlasnici nisu prestajali da sputavaju uzdizanje proizvodnje zemljoradnika; oni su se upinjali svim sredstvima da spreče svako poboljšanje i svaki napredak koji bi doneo više ugodnosti kmetovima, pribavljajući im jednu vrstu nezavisnosti. Da bi uspeali u svojim planovima oni su se često služili i nečasnim sredstvima. Istini za ljubav treba priznati da je, uprkos svega toga upravna vlast gotovo uvek bila na strani hrišćana i što nije uspela da se princip jednakosti prava na vlasništvo više razvije, treba pripisati samo prilikama i, kao što sam rekao više puta, izuzetnom stanju Bosne.

Na ovom svetu za sve treba vremena. Tako isto je bilo sa izvršavanjem uredbе koja se odnosila na čifluke, kao i toliko drugih delotvornih poboljšanja u Bosni. Ovaj zadatak je bio ostavljen misiji Dževdet-efendije.

I stvarno, carski izaslanik je srećno uspeo da pomiri stranke, objavivši istovremeno pravnu jednakost pred zakonom. On je obezbedio izvršenje svih članova uredbе, kao i onog o zakupima zemljišta; on je otvorio hrišćanima širi put ka vlasništvu zemlje; najzad je obznanio zakon na osnovu koga se državne neobrađene zemlje mogu besplatno ustupiti svima onima koji preduzmu da ih iskrče i učine ziratnim.

Do koje su mere uvedena poboljšanja od strane Dževdet-efendije koristila stanovništvu, ja ću pokazati u posebnom poglavlju pod naslovom *Delo carske misije*. Dovoljno je da sam ovde u opštim crtama izneo stanje Bosne u pogledu vlasništva zemlje i kmetova. Proučavanje toga stanja izneće reljefno neizmernu razliku između starih i modernih vremena i pokazaće brze napretke koje je učinila otomanska civilizacija u razdoblju tako kratkom i uprkos svim teško-

ćama koje je morala savladati. Reći potpuno голу istinu, znači steći pravo na poverenje javnosti. Da pokažem dobro, ja sam morao izložiti i zlo, jer ova dva elementa morala svih vremena idu gotovo uvek zajedno gdegod ima ljudi i nevolje, a civilizacija napreduje samo kad vidimo da se upravljači trude da suzbiju jedno, a učine da likuje drugo.

IV

POREZ

Ako su prepirke izazvane nenormalnim prilikama zemljišnog vlasništva u Bosni, bile često i teške, porez, ubiran od carske blagajne, bio je takođe vrelo nezadovoljstva. Porezom se u svako vreme opravdavala većina žalbi hrišćanskog stanovništva protiv provincijske uprave. On je davao povoda svakoj vrsti komentara od strane inostranih vlasti, isto tako kao i štampi raznih zemalja.

Istina je da su procene najčešće činjene na osnovu raznih shvatanja agenata iz inostranstva: preterivalo se, čak se izobličavalo pravo stanje stvari da bi se sa zadovoljstvom iz toga izveli zaključci nepovoljni za sistem ubiranja poreza od javnih prihoda.

Ove procene osnivale su se samo na nepotpunim i malo istinitim izveštajima. Ljudi su hteli nešto da kažu i nisu se mnogo ustručavali da izmene istinu radi iznošenja najneprijateljskije zadnje misli. Niko, koliko ja znam, nije se zanimao pitanjem poreza sa potrebnom pažnjom, da bi se mogao predstaviti kao dobar poznavalac stvari.

Međutim, to je takva materija koja zahteva da pisci i govornici budu precizni u svojim izlaganjima. Reći se ne mogu boriti protiv očiglednosti brojeva.

Ovo ubeđenje me je odvelo da porezu Bosne posvetim posebno poglavlje. Trudiću se da budem jasan, tačan i naročito logičan.

U Bosni, uostalom kao i svugde (izuzev Carigrada koji uživa imunitet, koji nisam znao nikada sebi da objasnim), stanovništvo je podvrgnuto direktnim i indirektnim porezima. Vergija³⁵⁾ ide u prvu kategoriju. Muslimani i nemuslimani su joj potčinjeni na potpuno ravnoj nozi. Vergija

³⁵⁾ Vergi (tur. r.) je opšti porez.

je takav prihod države koji se nikada niti zamenjuje niti menja, sem ako izvanredne prilike ne nateraju vladu da ga smanji, ali ovo se dešava samo retko, jer vergija je lak porez, kao što ćemo videti u nastavku poglavlja.

Nemuslimansko stanovništvo je bilo nekada podvrgnuto taksi u vidu poreza na glavu, koji se zvao h a r a č. To je bila jedna vrsta otkupa kojim su muslimanski zakoni odobravali nemuslimanima pravo življenja u Imperiji i da u njoj slobodno ispovedaju svoju veru. Plaćanje ove takse donosilo je ovim poslednjim zaštitu kako od strane građanske uprave tako i od strane religioznih zakona, jer u Koranu je rečeno, da nevernik koji se potčini i plaća h a r a č, treba da u svom životu, u svojim dobrima i u svojoj časti bude smatran kao jednak pravovernom, to će reći, muslimanu.

Ovaj danak, dosta ponižavajući za hrišćane, u principu je bio ukinut odredbama Hati-Humajuna³⁶⁾, koji je spontano potekao od pokojnog sultana Abdul-Medžida za vreme konferencije u Parizu 1856. On je bio zamenjen jednom drugom taksom, koja nije imala ništa uvredljivog u svom obliku; ova je nazvana j a n e - i - a s k e r i j e, reč koja je imala istu vrednost kao vojni otkup³⁷⁾. Obavezno su je imali da plaćaju nemuslimani, pošto nisu bili potčinjeni regrutaciji. Ova taksa i-ane i-askerije je jedina koja pogađa isključivo hrišćane, ali nije bila težak teret kao što je neki žele prikazati.

Osim toga, ima doprinos desetine koji je jednak za sve i koji ne dozvoljava nikakvog izuzetka. On ne pogađa pojedince, njega plaća tle, jer on se uzima samo na proizvode zemljišta.

Ne bi se moglo odricati da između desetine koja se plaća u Turskoj i oblika kojim se utvrđuje zemljišni porez u Evropi ima velike razlike. Ona je potpuno u korist otomanskog stanovništva. U Evropi plaća samo imanje, njegova vrednost, prema, možda, preteranoj proceni koja je nepromenljivo određena. Dobra ili rđava žetva ili čak nikakva ne ulazi nikako u procenu poreza.

U Turskoj to je drukčije. Pošto je proizvod opterećen porezom, a ne samo imanje, otomanski vlasnici imaju to preimućstvo da, ako žetva izostane, oni ne plaćaju ništa, jer je

³⁶⁾ Hati-Humajun od 18 - II 1856 god., kojim je proklamovana verska jednakost u Turskoj.

³⁷⁾ Vojnica.

zakon jasan i ne može biti izigran. Na deset merica žita država dobija jednu.

Odnosni porez na imanje nije nikako težak, zakoni koji se na njega odnose su primerno pravedni, jer određuju da država desetinu uzima u naturi.

Međutim, treba priznati da je sistem davanja desetine u zakup najvišem ponuđaču (sistem koji je dugo vremena trajao u Turskoj) pružao mnogo neprilika i davao povoda za žalbe od strane zemljoradničkog stanovništva. Zakupci koji su se natecali morali su na osnovu svoje kalkulacije da dobiju sredstva za plaćanje, ne samo svote kojom su se obavezali prema državi, već su, osim toga, morali u svoje blagajne da povrate sve troškove koje su morali učiniti vršeći svoje pravo sakupljanja desetine, a takođe da dobiju nešto i za sebe. Iz ovoga su obično stalno proisticale nepravde; izigravanje zakona podleglo je vrlo često pohlepi sakupljača desetine na štetu stanovništva.

Da bi se dala tačna slika neprilika koje je pružao sistem zakupnine treba reći nekoliko reči o načinu uzimanja i o primenjivanim postupcima sakupljača desetine.

Pre svega, bilo je zabranjeno zemljoradnicima pod pretnjom kazne da svoju žetvu u pravo vreme sklone od vremen-skih nepogoda ili da je upotrebe bez dozvole zakupca. Žito i ostali proizvodi zemlje, svedeni u snopove, morali su na njivi čekati dolazak zakupca koji je, u saglasnosti sa jednim seljakom koji se smatrao kao predstavnik ili bolje reći kao stručnjak sela, procenjivao u celini količinu žetve i utvrđivao broj desetine koju je svako morao platiti.

Nastranu što procena u celini nije bila uvek savesno obavljena; seljak je morao o svom trošku preneti u najbližu varoš proizvode koje je morao predati zakupcu desetine.

Za celo vreme dok se zakupac desetine bavio u selima ubirući desetinu, seljaci su ga morali hraniti i davati mu stan, — njemu i njegovoj pratnji i svu opskrbu njegovim konjima.

Često se događalo da zakupac desetine nije mogao da navrati u selo u odgovarajuće vreme zbog svršavanja svojih poslova; nailazilo je rđavo vreme i proizvodi su se pokvarili ili ih je kiša odnela. Poneki put siromašni seljak je zbog zakupca čak i izgubio svoju žetvu i samim tim hleb koji je trebalo da hrani njegovu porodicu.

Vlada Nj. V. Sultana, primetivši neprilike koje povlači ovako stanje stvari, potrudila se da odstrani sistem zakupa i iltizami³⁸⁾ su, ima već nekoliko godina, potpuno ukinuti. Danas sama država uzima desetinu isto kao i druge prihode carske blagajne.

Da uštedi seljacima gubitak vremena i troškove izazvane uobičajenim postupcima za utvrđivanje desetine, vlada je, uzimajući za osnovu srednju cenu zakupa poslednjih godina, ostavila stanovnicima zemljoradničkih srezova da oni sami utvrde desetinu bez učešća vlasti, prema količini žetve.

Ovaj predlog, smatran kao dobročinstvo, primljen je od svih seljaka sa zahvalnošću i od nekog vremena na ovoj se osnovi određuje i ostvaruje uzimanje desetine koja se više ne plaća u naturi već u novcu.

Sada seljak i vlasnik znaju koliko su dužni platiti državi na ime desetine. Nema više zakupaca koji svojevolumno, kao što su činili ranije, procenjuju količinu proizvoda jednog imanja; sela više ne posećuju ljudi zainteresovani da u njima produže svoj boravak da bi se u njima hranili i zamarali seljake dok ne pristanu na volju zakupaca i stručnjaka.

Osim toga, seljaci nisu više obavezni da desetinu, koja je pripadala zakupcu, prenose o svom trošku u najbližu varoš.

Ova je vladina odluka bila, kao i toliko drugih, inspirisana osećanjem blagonaklonosti prema zemljoradničkoj klasi i ona je uvećala njihovo blagostanje.

Što se tiče uvozne i izvozne carine, takse na so, duvan i monopolisanu hartiju, jednom rečju, što se tiče onoga što se podrazumeva pod imenom indirektnih poreza, nema potrebe reći da ubiranje ovih državnih prihoda je osnovano na postojanju potpune jednakosti. Muslimani i nemuslimani u tome su pogođeni na isti način.

Ukupna suma direktnog poreza Bosne iznosi samo P. 23,162.734³⁹⁾; indirekne takse su procenjene na oko P. 11,837.266 piastera, što okruglo iznosi skoro 35,000.000 piastera.

Iznos indirektnog poreza ne iznosim kao sasvim tačan, pošto se ostvaruje prema trgovini i potrošnji soli, duvana i monopolisane hartije itd.; on je podložan lakim promenama.

³⁸⁾ Davanje pribiranja poreza u zakup privatnim licima.

³⁹⁾ Skraćena za piaster.

Direktni porez se sastoji kako sledi:

Vergija	P. 8,452.038
Jane-i-askerija	P. 2,793.300
Desetina	P. 12,917.396
Ukupno	P. 23,162.734

Iz napred rečenih razloga ja ne bih mogao utvrditi i precizirati u svim njihovim detaljima razne iznose indirektnog poreza: ja sam ih izneo aproksimativno i više je nego dovoljno da omogući čitaocu da izračuna novčana sredstva ove provincije.

Da učinim sada mali obračun o razrezivanju direktnog poreza.

8,452.038 piastera vergije razrezano na stanovništvo od 444.479 muških osoba, prema službenim podacima, daje kvotu od oko P. 19 na glavu. Ova ista taksa razrezana na kuće u Bosni daje prosečno P. 73,75 na svaku kuću.

Ako učinimo isti račun u pogledu 2,793.300 piastera jane-i-askerije, svaki hrišćanin plaća godišnje samo p. 10 37/100 ili p. 43 na svaku kuću, ako se ova taksa razreže na hrišćanske kuće.

12,917.398 piastera utvrđenih za desetinu, razrezanih na sve stanovništvo Bosne, daje p. 29 6/100 po muškoj osobi ili p. 112 74/100 na kuću.

Dakle, jedan musliman plaća u Bosni za direktan porez

Vergije	P. 19
Desetine	P. 29 6/10
	P. 48 6/10

Jedan hrišćanin plaća:

Vergije	P. 19
Desetine	P. 29 6/10
Jane-i-askerije	P. 10 37/10
	P. 58 43/100

Prema ovim brojkama vidimo da porez u Bosni nije ništa preteran: hrišćani plaćaju prosečno na glavu samo 13 franka, a muslimani 10 fr. 66 sant. godišnje. Žensko stanovništvo nije nikako uračunato.

Da budemo pravedni treba priznati da pitanje poreza nije nikada zaslužilo ni tužbe dizane protiv njega, niti komentare koje je u više navrata donosila evropska štampa. U početku

sam rekao da se to govorilo bez poznavanja stvari: da su novine proučile brojeve, sigurno bi se dobro čuvale da donesu sud koji se, pravilno odmeren, okreće protiv njihovih zaključaka i uveliko govori u prilog otomanske uprave.

Vrlo često je rečeno da porez, obuhvaćen pod imenom desetine, pada najvećim delom isključivo na teret hrišćana, jer oni čine svojim radom zemlju plodnom, te stvarno njihov rad plaća porez, a ne imanje. Bez sumnje, zemlja prepuštena sama sebi ne donosi ništa državi, neobrađene zemlje ne doprinose joj nikakvu desetinu, jer, to smo rekli, nju plaćaju proizvodi. Ali, ja poričem da su u tome opterećeni samo hrišćani. Da objasnim.

Vlasnik daje zemlju koja je njegov kapital, kmet u nju ulaže svoj rad koji je njegov kapital; ova dva kapitala ujedinjujući se obrazuju ono što se na trgovačkom jeziku zove društvo. Dakle proizvod ovog društva ne može se smatrati da potiče od jedne strane više nego od druge. Stoga, mislim da mogu zaključiti, da desetina tereti u jednakoj meri muslimane koji su većinom vlasnici, i hrišćane koji su kmetovi.

A pošto se desetina uzima od količine, iz toga sledi da su tereti poreza raspoređeni prema dobitima i zakupa, pošto tek posle obračuna dužne desetine državi, vlasnik i kmet dele proizvode i to u saglasnosti sa uredbom o kojoj je bilo govora u prethodnom poglavlju.

Pre nego završim ovo poglavlje dužan sam da kažem neku reč o načinu razrezivanja poreza uopšte.

Pre svega, nije istina da u tome uzimaju učešća činovnici vlade ili da oni vrše i najneznatniji uticaj. U tome mesna vlast stoji potpuno po strani.

Suma koju mora da plati svaki sandžak, svaki srez i svaka opština zavedena je u knjige finansijske uprave i kogod to želi može o tome da se uveri svojim sopstvenim očima. U početku administrativne godine, a to je 1 marta, finansijski ured izradi kratke izvode koji sadrže sve nužne pojedinosti o sumi poreza kojim je svaka opština zadužena prema državi. Ovaj izvod, potpisan od generalnog poreznika finansija, dostavlja se obavezno putem lokalne vlasti opštini, a m u k t a r i (starešine sela) su pozvani da u saglasnosti sa uglednim domaćim građanima razrežu sumu koju traži blagajna prema sredstvima i socijalnom položaju svakog pojedinca. S ovim se svršava mešanje vlade.

Muktari, kodžabaše⁴⁰⁾ i ugledni domaći ljudi preuzimaju da to učine. Oni se skupe na sastanak i pristupaju razrezivanju prema običaju i, sledejući izričnom naređenju vlade, uzimaju uvek u obzir sredstva i bogatstvo oporezovanih. Kad je razrezivanje svršeno, starešine opština su dužne da skupe novac i prema ostvarenom ubiranju muktari i kodžabaše predaju svote finansiskoj blagajni.

Da bi se izbegla svaka štetna podvala, s obzirom na muslimane, treba zabeležiti da je vlada od dužeg vremena naredila da ukupna svota poreza bude razrezana prema broju stanovnika i da svaka opština ostaje odeljena i nezavisna u odnosu na razrezivanje koje imaju da učine između sebe.

Ovim što je malo pre rečeno jasno je dokazano da ni vlast niti ikoji vladin službenik nema prava da se meša pod bilo kojim izgovorom u prisne odnose opština što se tiče razrezivanja poreza. Hrišćani isto kao i muslimani vrše to bez pritiska ma s koje strane; sve zavisi od savesti uglednih građana opštine.

Ovi, naročito hrišćani, vrlo često se usuđuju da prevare stanovništvo, te ono pod imenom poreza plati i druge izdatke, za crkve i ostale potrebe opštine. Tačno je da bi ove izdatke, pošto su nužni, moralo, prirodno, platiti stanovništvo. Ali ono što nije ni pravo ni pošteno jeste varanje naroda, pa on misli da je cela suma plaćena državi. Ovakvo stanje stvari nije moglo izbeći budnosti vlade i stvarno je utvrđeno da ugledni građani neki put popnu vanredne troškove na iznos jednak porezu koji traži država. Eto glavnog uzroka žalbama koje su se neki put čule i izgledale istinite. Tako je bilo lako zaveriti u zabludu one koji hoće da se mešaju u poslove zemlje, a da nisu mogli niti znali pribaviti potrebna obaveštenja da bi bili u stanju dati pravedno i tačno mišljenje.

Dževdet-efendija je nosio lek za ovu nezgodu, kao što ćemo to videti u poglavlju koje izlaže dela carske misije. Nadamo se da se ubuduće slične zloupotrebe neće ponavljati, pošto su ugledni građani primili stroga naređenja o ovom predmetu.

Sledeća tabela daće tačnu sliku o pitanju direktnog poreza u Bosni.

⁴⁰⁾ Pretstavnik hrišćana.

Tabela poreza Bosne

Sandžak	Vergija	Jane i-askerija	Desetina	Ukupno
Sarajevo	985.087	237.375	1,555.303	2,777.765
Zvornik	2,825.887	690.705	3,723.238	7,239.840
Banjaluka	1,511.643	638.820	2,150.522	4,300.985
Travnik	1,307.580	504.870	2,232.818	4,045.263
Bihać	985.754	493.695	2,072.633	3,558.082
Novi Pazar	836.087	227.835	1,181.887	2,245.809
Ukupno	8,452.038	2,793.300	12,916.396	24,162.734

Sada mi ostaje da kažem svega dve reči radi završetka ovog poglavlja.

S obzirom na zemlju, na broj stanovništva, na način razrezivanja i ubiranja poreza, ima li u Evropi zemlje gde bi porez bio manje težak nego u Bosni?

V

TRGOVINA I INDUSTRIJA

Svojim geografskim položajem, bogatstvom svoga tla, brojem svojih stanovnika i svojom prirodnom konfiguracijom, Bosna je zemlja pogodna za vrlo razgranatu trgovinu. Ona ima sve nužne elemente za uspostavljanje veze sa Evropom, za obezbeđenje direktnog izvoza svojim proizvodima i uvoza po povoljnim cenama svake strane robe, koja joj je potrebna za podmirenje svoje unutrašnje trgovine.

Uprkos svih ovih preimućstava i perspektive dosta znatnog napretka, danas trgovina Bosne ne cveta onako kako bi trebalo da bude: ona se proteže samo na neke zemlje i vrši se u korist jedne vrlo malobrojne klase pravoslavlnog stanovništva; katolici i muslimani učestvuju u njoj samo u vrlo malim srazmerama.

Trgovačka mesta za uvoz jesu: Bosna-Seraj (Sarajevo), Brčko i Brod. Izvoz se obavlja u ove dve poslednje varoši i u Tuzli, Travniku, Gradiški i Zvorniku. Gradiška je stovarište u koje pritiče žito iz sandžaka Banjaluke. Osim toga, uvozna trgovina na veliko vrši se samo u Sarajevu, središnjem gradu

i glavnom mestu provincije. Izvozna trgovina pripada gotovo isključivo mestima Brod, Brčko i Gradiška.

Pre nego je Bosna potčinjena državnom uređenju, Novi Pazar je bio prva provinciska varoš za uvoznu trgovinu. Smeštena na granici prema Rumeliji, ova varoš je obavljala uvoz direktno iz Carigrada i bila je, tako reći, stovarište za Bosnu. To je takođe bilo mesto gde su se sticali trgovci Rumelije i Albanije, koliko da prodaju svoju robu, toliko da kupe bosanske poljoprivredne i industrijske proizvode. Danas, Novi Pazar je izgubio sva svoja preimućstva i može se smatrati samo kao trgovačko mesto drugog reda.

Uzrok ovog nazadovanja je u trgovačkim odnosima koje je unutrašnjost Bosne uspostavila unazad nekoliko godina sa austriskim zemljama a koji su povoljniji nego sa zemljama Turske, jer danas Austrija obavlja gotovo čitav uvoz koji je ranije dolazio iz Carigrada i Albanije.

Kao gotovo u svima provincijama otomanske imperije iznos uvoza u Bosnu je veći od izvoza. Međutim, ako se posmatra položaj ove provincije, izobilje njenih proizvoda, u stvarnosti bi trebalo biti obrnuto. Teško je shvatiti da narod koji još čuva najveći deo svojih primitivnih običaja ima potrebu za većom uvoznom trgovinom u odnosu na vrednost svojih proizvoda.

U nedostatku službenih podataka teško je utvrditi tačan iznos trgovačkog obrta Bosne. Prema obaveštenjima koja sam mogao dobiti, iznos uvoza prelazi onaj izvoza od deset do 15 miliona piastera.* Opšta trgovina Bosne može se ceniti od 100 do 105 miliona piastera od čega 57 za uvoz, a 43 za izvoz.

Iz austriskih zemalja se uvozi kafa, šećer, pirinač, sve vrste pamučne manufakture, platno, svileni roba, kalaj, olovo, lim, ulje, alkoholna pića, sapun, sitna roba, žica, mesing itd., za sumu od oko 50 miliona piastera. Carigrad, Rumelija i Albanija isporučuju ćilime, svilu, duvan, albansko oružje, luksuzna odela, vunene čarape, ćilibar, koralj i druge skupocene predmete za sumu koja ne prelazi 10 miliona piastera.

Izvozni artikli za Austriju jesu: pšenica, kukuruz, stočna hrana, žito, stoka, suve kože, vuna, vosak, šljive, drvo za građu i gorenje, za sumu od oko 28 miliona piastera.

*) G. Dirando, konzul Italije, koji je veoma brižljivo proučavao ovo pitanje, utvrdio je ovo što ću reći: njegov službeni izveštaj, objavljen u aprilu 1864, sadrži vrlo interesantne detalje o trgovini i industriji Bosne.

Izvoz u turske provincije, Srbiju i Crnu Goru sastoji se u žitu i u proizvodima lokalne industrije. On dostiže iznos od 17 miliona piastera.

Evo približne tabele izvoza u Austriju.

Pšenica	P.	4,000.000
Kukuruz	P.	1,000.000
Stočna hrana	P.	1,000.000
Razno žito	P.	1,000.000
Sve vrste stoke	P.	6,000.000
Suve kože	P.	3,000.000
Vuna	P.	3,000.000
Vosak	P.	2,000.000
Šljive	P.	5,000.000
Drvo	P.	2,000.000

Ukupno	P.	28,000.000
---------------	-----------	-------------------

Izvoz u turske provincije i zemlje koje plaćaju danak, može se razvrstati na sledeći način:

Pšenica	P.	2,000.000	Rumelija i Hercegovina,
Kukuruz	P.	2,000.000	Crna Gora,
Ječam i zob	P.	2,000.000	idem.
Razno žito	P.	1,000.000	Turska.
Stoka	P.	1,000.000	Srbija.
Gajtanska roba	P.	1,000.000	Srbija i Crna Gora.
Vuneno sukno, ćebad itd.	P.	1,000.000	Srbija, Crna Gora i Rumelija.
Suve šljive	P.	1,000.000	Turska.
Štavljene kože	P.	1,000.000	Turska.
Sirovo i obrađeno gvožđe	P.	4,000.000	Vlaška, Moldavija, Srbija i Turska
Puške i nožarska roba	P.	500.000	Turska, Crna Gora i Srbija
Krzná	P.	1,000.000	Carigrad

Ukupno:	P.	17,500.000
----------------	-----------	-------------------

Pošto je trgovačka nauka nepoznata u ovoj provinciji, trgovački poslovi se obavljaju prema navici primitivnih običaja: ništa od onog što čini spekulativni duh ne vidi se u odnosima bosanskih trgovaca. Među trgovcima mnogo vlada

poverenje, oni prodaju, kupuju i zamenjuju na reč: pisani dokumenti su gotovo nepoznati.

Trgovina Bosne mogla bi postići veći razvitak kada bi opšte obrazovanje bilo bolje i kada bi vlada donela mere da je oslobodi sputanosti u kojoj se danas nalazi.

Naše slavenske provincije nemaju izlaz na more. One su prinuđene da stupaju u trgovačke odnose isključivo sa Austrijom, što ovoj sili znatno koristi njenom prosperitetu. Naši narodi su prinuđeni da trpe zakon austrijskih trgovaca.

Austrija svojim geografskim položajem vlada gotovo celom trgovinom Bosne i Hercegovine, ona eksploatiše u svoju korist većinu poljoprivrednih proizvoda. U sadašnjim prilikama ona se ne boji da će se pojaviti konkurencija sposobna da ublaži rušilačko dejstvo isključivog položaja koji je sebi izgradila i koji pritišće naše slavenske narode.

Ove mreže razapete na trgovinu Bosne i Hercegovine pružaju se u istom smislu i na Srbiju, Crnu Goru čak i na jedan veliki deo Bugarske, jer ove provincije su takođe prisiljene da se obrate na Austriju za unapređenje svoje trgovine i prođu svojih proizvoda.

Bez obzira na političke koristi, preko čega ćutke prelazim, Austrija stiže kod nas velika trgovačka preimućstva na osnovu čega se naše slavenske provincije nalaze u jednoj vrsti zavisnosti koja, zaista, ne ide u prilog ni trgovačkom saobraćaju s gledišta vlade, ni napretku zemlje.

Istina, sada imamo dobre kolske puteve kako u Bosni tako i u Hercegovini, ali ovi putevi mnogo više pogoduju austrijskim interesima nego onim naše vlade. Izuzev životnih namirnica koje se prenose iz jednog provinciskog sreza u drugi za unutrašnju potrošnju, sva roba se uvozi iz austrijskih provincija. Očevidno je da lakoća transporta i umerenost cena ide više u prilog austrijskih nego naših trgovaca. Iz toga proizlazi realan gubitak za nas: naš novac odlazi iz zemlje, a u zamenu dobivamo dosta rđavu manufakturu. To je uzrok našeg osiromašenja.

Tako, kako sa gledišta trgovačkog, tako u odnosu na politiku uopšte, a posebno na upravu naših slavenskih provincija, očevidno je da naš položaj nije jednak onome koji je izgradila Austrija. Zbog toga najvažniji i najživotniji interesi zahtevaju od vlade da preduzme odgovarajuće mere koje će dovesti do promene.

Da se izvede ova promena potreban nam je izlaz na more. Treba otvoriti za trgovinu luku Klek i proglasiti je slobodnom lukom, pristupačnom trgovačkoj mornarici svih nacija. Takođe treba produžiti put od Mostara direktno do Kleka bez prolaza kroz Metković i tako imati s ovom lukom vezu na samoj našoj teritoriji nezavisno od austrijskih puteva.

Kad se Klek jednom proglasi slobodnom lukom, videćemo kako u nju utiče trgovina direktno iz Francuske, Engleske, Italije itd. Brodovi i roba ove tri zemlje privučeni blizinom, preimućtvima slobodne luke i izgledom na veće dobiti od onih koje mogu ostvariti od neke austrijske luke, mesto da idu u Trst zaustaviće se u Kleku. Na ovaj način Hercegovina, Crna Gora, Bosna i Srbija neće više biti prisiljene da trpe zavisnost od Austrije u onome što se odnosi na njihovu trgovinu. Mesto da izvede svoje trgovačke poslove sa Trstom i Bečom, kao što su prinuđeni da ih vrše danas, uprkos preteranih troškova koje plaćaju i velike udaljenosti koju trgovci i roba moraju da pređu da bi stigli do svog određenog mesta, ovim provincijama biće daleko lakše ako prilagode Klek kao centar svoje trgovine; one će ostvariti na razlici cena dobit od najmanje 25%, ne računajući ostala preimućstva koja će biti posledica trgovačke centralizacije uspostavljene u Kleku.

Danas se francuska, engleska, talijanska itd. roba uvozi u Trst i Beč, gde idu trgovci Bosne da je kupe po vrlo visokim cenama, jer preterano naplaćivanje za prevoz iz jedne zemlje u drugu i kroz razne ruke, zajedno sa taksama kojima je ona podvrgnuta u Austriji, veoma joj jako povećava cenu i znatno podiže krajnju vrednost. I stvarno vidimo da se u Bosni i Hercegovini strana roba prodaje dvostruko skuplje od onoga što ona inače staje.

Kad bi Klek bio slobodna luka, mi bismo za kratko vreme imali na Jadranskom Moru trgovački grad možda značajniji od Trsta. On bi privukao ne samo celokupnu trgovinu naših slavenskih provincija, nego i onu Dalmacije i jednog dela austrijske Hrvatske. Imali bismo luku posećenu brodovima svih nacija; ona bi nam svojom trgovinom donela bogatstvo i civilizaciju, i tada bismo mi bili ti koji bismo samom činjenicom trgovačke nadmoćnosti formirali političko mišljenje u svima provincijama obuhvaćenim između Jadranskog Mora, Dunava i Crnog Mora.

S jedne strane, izvršenje ovog projekta razvilo bi trgovinu ovih provincija, a s druge, ono bi dalo vladi sredstva da izvuče dobit od neizmernog drveta i svih vrsta ruda koje kriju planine Bosne. Plodnost zemljišta bi se povećala, reke koje prosecaju zemlju bile bi iskorišćene i davale bi nova sredstva za oživljavanje trgovine. Ne verujem da preterujem ako kažem da bi se kroz pet ili šest godina prihodi vlade udvostručili.

Privlačnost velike dobiti i srećni položaj Bosne doveli bi do obrazovanja stranih društava, pa i domaćih, što bi za vladu bio izvor novih prihoda. Postojanje ovih društava imalo bi, bez sumnje, za posledicu stvaranje željezničke mreže i u malo godina Bosna i Hercegovina učinile bi neizmeran korak na putu civilizacije.

Kad bi Klek postao trgovački grad prvoga reda i uživao preimućstva slobodne luke, trgovačke veze između raznih naroda slavenske rase koji nastanjuju naše provincije, postale bi tako prisne da ih ništa ne bi moglo izmeniti, čak ni panslaviistička partija koja se stalno trudi da ih pobuni. Crnogorci i Srbi ne bi hteli da narušavaju blagostanje u kome i oni učestvuju. Oni bi brižljivo izbegavali sve ono što bi moglo ići na uštrb očuvanja mira, i njihova osećanja prema vladi Nj. V. Sultana postala bi prijateljskija i iskrenija, jer bi ušla u krug neophodnih uslova njihovog materijalnog blagostanja.

Eto, samom ovom činjenicom, osiguranog mira našim slavenskim provincijama i onemogućavanja poplave onog stranog uticaja tako neprijateljskog interesima i istinskom napretku Turske. Istorija svih vremena podupire nas u mišljenju da narodi jednom vezani jedni za druge koncima interesa i trgovine uvek se ustežu od avanturističkih poduhvata. Oni ne vole da stavljaju na kocku materijalno blagostanje koje uživaju za maglovite stvari.

Vlada se ne bi više uznemiravala održavanjem mira, ni doprinošenjem tolikih žrtava za osiguranje reda i brinjenjem za odbranu granica. Javna bezbednost bila bi pod zaštitom novog reda stvari, što bi bilo najbolja garantija protiv svakog revolucionarnog prohteva.

Razmere ovog rada ne dozvoljavaju mi da naširoko iznesem preimućstvo ovog pitanja, razvijajući ga u punoj meri, iako ono potstiče na takvo razrađivanje. Moram se ograni-

čiti na ono što sam rekao, što je, uostalom, izgleda mi dovoljno da nekog drugog pokrene na dublju studiju.

Ne mislim da je potrebno da se povratim na poglavlje o trgovini. Ja sam izložio istinske uslove u kojima se ona danas nalazi.

Za industriju Bosne imam samo malo reči da kažem. Ona je dosta zaostala, a ovo ne bi moglo ni biti drukčije, jer napredak industrije je uvek srazmeran razvitku trgovine.

Međutim, u Bosni ima dobrih majstora oružja koji prave dosta dobre olučane karabine, iako nešto teške. Bosanski karabini bili su čuveni pre usavršavanja ovog oružja u Evropi. Sada su oni nešto izgubili u vrednosti, jer, uprkos pažnje koja se posvećuje u proizvodnji, tačnost gađanja nije kao u karabina koji nam dolaze iz inostranstva. Svakako da bi se izrada ovog oružja mogla poboljšati, ali za ovo bi trebalo naterati Bosance da se odreknu svoje stare prakse.

U Bosni se osim karabina proizvode noževi, a naročito jatagani, čime se trguje na veliko. Izrada gajtana i sedlarstvo imaju takođe važno mesto u industriji zemlje. Krznarstvo se u njoj nalazi u dobrom stanju; svake godine uveze se u Carigrad velika količina krzna. Što se tiče tkanina, one se prave samo od vune i vrlo su prostog kvaliteta. One odlaze u Srbiju, Rumeliju i Crnu Goru.

Proizvodi se i sapun, ali vrlo slabog kvaliteta; on se sprema od loja i sa pepelom. Njegov miris nije ugodan i, izuzev Bosanaca, niko se njime ne može služiti, uprkos jeftinoće artikla.

Zlatarstvo je jako zaostalo; ima samo nekoliko albanskih zlatara koji dosta dobro rade predmete u filigranu.

Štavljenje koža je takođe jako zaostalo, radi se na stari način. I pored toga Bosna izvozi izvesnu količinu uštavljenih koža, a drugi ih deo utroši u domaćim radionicama, bilo za pravljenje sedla i konjske opreme, bilo za izradu firala.

Ne verujem da bi bilo u ovoj provinciji drugih grana industrije koje zaslužuju da budu pomenute.

HERCEGOVINA

Prema podacima koje nalazimo u istoriji, Hercegovina je oduvek bila samo deo Bosne. Razlika u imenu svakako nema drugog porekla do onog zajedničkog svima zemljama različitim po posebnim imenima, ali koje zajedno čine samo jednu i istu državu.

Prema tome nekorisno je prevrtati staru istoriju ove zemlje, jer ono malo što sam rekao o Bosni u prvom poglavlju odnosi se i na Hercegovinu.

Političke događaje koji su tresli jednu trpela je prirodno i druga otkako je Tvrtko pripojio Bosnu pod imenom herceštva od Svetog Save svojim zemljama podignutim na kraljevinu. Ovo herceštvo dobi zatim ime Hercegovina od nemačke reči hercog, koja označava kneza, a dopunski naziv Svetog Save malo po malo se zaboravio i izgubio.

Prema svima izgledima vladari Hercegovine, kad su potčinjeni bosanskom kralju, produžili su vladati zemljom kao vazali. Tada je bio ustaljen običaj: mali vladari, priznavajući suverenitet moćnijih vladara, uživali su veliki broj privilegija i gotovo apsolutnu vlast na celom području svoje sudske oblasti.

Kad je sultan Mehmed osvojio Bosnu, Hercegovina je morala podeliti sudbinu ove kraljevine.

Posle osvojenja, otomanska vlada pripoji ovoj zemlji sve posede kuće Crnojevića, jer do vremena Kara Mahmud-paše iz Skadra u Albaniji, varoši Spuž i Podgorica, koje su na granicama Skadarskog Jezera, kao i Gusinje, zavisile su od generalnih guvernera Bosne, koji su istovremeno smatrani guvernerima kraja koji deli Hercegovinu od Albanije, to će reći Crne Gore.

A Mahmud-paša, koji je godine 1199 po Hidžri ovladao tvrđavama Spuža i Podgorice, čije je upravljanje bilo povereno muteselimu zavisnom od generalnog guvernera Bosne, bio je zbog toga lišen svih prava. Mahmud-paša se u ovo vreme dokopao i Nikšića, Kolašina i potpuno opustošio Crnu Goru, podvrgnuvši stanovnike plaćanju harača. Ovo poslednje je od strane otomanske vlade smatrano velikom greškom. Pustošenje počinjeno u Crnoj Gori iznosi se u fermanu kao jedan od uzroka zbog kojih je Mahmud-paša lišen svih prava. Pa ipak, tvrđave Spuž, Podgorica i Žabljak ostaše otada pripojene skadarskoj provinciji Albanije i one čak i danas čine njen deo.

Guverneri Hercegovine, koji su tada poznati samo pod imenom muteselima, zavisili su direktno, kao što je napred rečeno, od generalnih guvernera Bosne, što dokazuje da je ova provincija imala tada vrlo široko prostranstvo, jer od obala Save ona je sezala od obala Skadarskog Jezera. Nema potrebe da kažem da u ono vreme administracija provincija nije bila potčinjena propisnom poretku kao što je sada: tada je gotovo svaka varoš u Bosni imala svog muteselima⁴¹⁾, koji je zavisio direktno od generalnog guvernera. Administracija je bila toliko rasparčana da su ovi muteselimi, nezavisni jedan od drugog, morali referisati stvari centralnoj vladi provincije, ili bolje reći, oni ih nisu referisali nikome i upravljali su zemljom prema svojim sopstvenim zamislima.

Begovi i age Hercegovine uzurpirali su vlast na isti način kao i oni u Bosni; autoritet vladara i pravde respektovali su samo ukoliko je bilo u njihovom interesu da to čine. Muteselimi im se nisu mogli nikada otvoreno suprotstaviti, uvereni da bi u okršaju izvukli kraći kraj. Oni su se takođe dobro čuvali da ulaze u ta stvarna zlostavljanja, utoliko više što su većina među njima bili domaći begovi koji su samo tražili da se obogate i postanu moćni; malo ih se ticalo ako se državom rđavo upravljalo.

Imajući za svoje granice s jedne strane Austriju i staru republiku Dubrovnik, a s druge Crnu Goru, Herecegovina se gotovo stalno nalazila u svađi sa svojim susedima: krađe, ubistva bejahu vrlo obični, oni su ušli u krug navika stanov-

⁴¹⁾ Upravnik, valijin poverenik u okrugu.

ništva. Komešanje je bilo normalno stanje zemlje, jer su plemići u njemu nalazili svoj interes i uvek ga živo podržavali. Iskorišćavali su ga za svoje lične prohteve. Samim tim narodni život je jako podivljao; obrazovanjem se odbacivalo kao stvar nedostojna čoveka koji se zna samo boriti, a napredak zemlje je bio potpuno nepoznat problem.

Muslimani Hercegovine bili su potpuno složni sa onima u Bosni svaki put kad se radilo o uzbuni i ustanku: izuzetak je napravio samo Ali-paša od Stoca za vreme pobune Husein-kapetana, kad je ovaj poslednji zapretio da postane glavari Bosne. Dakle, nekorisno je o tome dalje govoriti.

U vreme ulaska Serdar Ekrema, Omer paše, Hercegovina je bila sastavljena od petnaest distrikta i to: Mostar, Gacko, Nikšić, Pljevlja, Blagaj, Konjic, Ljubuški, Stolac, Kolašin, Nevesinje, Trebinje, Duvno, Prijepolje, Foča i Čajniče. Prema službenom popisu koji se izvršio u ono vreme, muškog stanovništvo iznosilo je 102.687 osoba i to: 36.846 muslimana, 64.806 hrišćana i 1.035 Cigana.

Pregled stanovništva po srezovima

srez	muslimana (muških)	hrišćana (muških)	cigana (muških)	svega
Mostar	3.795	9.001	111	12.907
Gacko	2.060	6.230	89	8.379
Nikšić	1.791	2.479	13	4.283
Pljevlja	2.845	3.760	—	6.605
Blagaj	946	570	16	1.529
Konjic	799	1.787	40	2.636
Ljubuški	1.275	7.577	26	8.878
Stolac	1.775	6.294	128	8.197
Kolašin	2.570	1.688	28	4.286
Nevesinje	1.383	5.263	64	6.710
Trebinje	3.132	8.314	158	11.604
Duvno	665	2.511	33	3.210
Prijepolje	1.867	4.076	62	6.005
Foča	7.740	3.636	151	11.527
Čajniče	3.313	1.620	117	5.050
	36.846	64.806	1.035	102.687

Da bismo imali uglavnom broj stanovništva, ovome broju od 102.687 treba dodati broj ženskog stanovništva, što čini ukupno 205.374 duša. Međutim, i ovde kao u Bosni, obmanuti su službenici koji su imali da popunjavaju liste popisa. Prema tome, da bismo imali broj najbliži istini, treba zvaničnu sumu povećati za 10%, kao što smo to učinili za Bosnu. Tako ćemo imati za Hercegovinu stanovništvo od 225.911 duša podeljeno na ovaj način:

Muslimana	81.061
Hrišćana	142.573
Cigana	2.277
Ukupno:	225.911

Isto kao i u Bosni, ja sam od katoličkog sveštenstva mogao dobiti tačne podatke o katoličkom stanovništvu koje iznosi 46.630 duša, ne računajući oko 3.000 duša koje se nalaze u srezovima Trebinju i Stocu i koje duhovno zavise od dubrovačkog biskupa.

Dakle, u Hercegovini i Bosni ima stanovništva oko 1.178.000 duša i to 189.000 katolika, 532.943 pravoslavnih i 466.000 muslimana. Vidimo da u njemu hrišćani predstavljaju nešto više od 3/5.

Za vreme poslednjih nemira Hercegovina je pretrpela izmenu u odnosu na upravljanje i podelu srezova. Trebinje i Pljevlja podignuti su na sandžake i njima upravljaju kajmakami. Ovim dvema varošima bile su pripojene pobunjene opštine Drobnjak, Piva i Zupci. Dolaskom Dževdet efendije Pljevlje je pripojeno Bosni. Za naknadu Hercegovina je dobila srez Neretvu, koji je pripojen konjičkom srezu.

Klima Hercegovine je blaža od one u Bosni, iako, možda, manje zdrava. Zemlja je uglavnom planinska. Njene planine, vrlo mnogobrojne, nisu tako šumovite kao one u Bosni. U mnogim krajevima one imaju visinu od 8.000 stopa iznad morske površine. Opšte uzevši, one su vrlo strme i teško pristupačne, naročito one koje se graniče sa ranije pobunjenim srezovima.

Površina tla, iako dovoljna za ishranu stanovništva, dosta je ograničena. Takođe je plodno kao i ono u Bosni, ali izgled stanovništva ima nešto surovoga, što izaziva izvesnu nenaklonost.

Ima više reka: glavna je Neretva koja se uliva u Jadransko More blizu Kleka i koja bi mogla biti plovna do Mostara kad bi se u njoj izveli izvesni hidraulični radovi. Druge su: Piva, Tara, Krupa itd.

Zemljišni posed pripadao je isključivo muslimanima; hrišćani su bili samo kmetovi, podvrgnuti svima nevoljama koje trpe oni u Bosni. O tome sam govorio u III poglavlju dovoljno da bi se dobila slika odnosa između njih i aga. Razlika na uštrb kmetova Hercegovine biće ocrtana kad budem govorio o stanju u kome je carska misija našla ovu provinciju.

Porez, koji je ovde izazvao tolike žalbe, ima iste srazmere kao i u Bosni; videli smo da u ovoj provinciji nije tako težak kao što se misli. Uostalom, u Hercegovini poslednji rat sa Crnom Gorom i ustanak osiromašili su narod i odstranili ga od njegovih poslova, tako da se plaćanje nije moglo izvršiti u obaveznom vremenu: ostala je velika svota da se uplati. Perspektiva plaćanja nagomilanog poreza od više godina zastrašavala je stanovništvo; žalbe nisu imale drugi motiv; narod se osećao pritisnut, jer je ukupna suma dosegla vrlo znatan iznos. Ali stvarni porez, redovno plaćan, nije ni u čemu nepravedan i ne prekoračuje sredstva oporezovanih.

Mere Dževdet efendije su imale kao rezultat osetno smanjenje poreza u korist agrarnih klasa: sada, s obzirom na ovo stanje, one nemaju razloga da budu nezadovoljne. Trgovina Hercegovine trpi iste nedaće kao i ona u Bosni; njen se razvoj ne bi mogao ostvariti sem pod uslovima navedenim u prethodnom poglavlju. Trgovci ovoga kraja su prinuđeni, kao i oni u Bosni, da trče u Austriju za svu uvoznu robu. Izvoz zauzima minimalno mesto u trgovačkom prometu.

Industrija je mnogo niža od one u Bosni ili, bolje reći, ona uopšte i ne postoji u Hercegovini, gde nema ni fabrike ni radionice. Samo u Foči neki ljudi se bave nožarstvom i izrađuju dosta dobre makaze. Turci se njima služe za sečenje hartije. Ja ne znam nijedno drugo zanimanje u celoj provinciji koja uvozi iz inostranstva svu robu koja joj je potrebna.

U Hercegovini je zemlja dosta produktivna; u njoj se žanje pšenica, kukuruz, zob, ječam i velika količina krompira, jedna od glavnih namirnica siromašne klase. U srezu Trebinje gaji se duvan vrlo dobrog kvaliteta. Ova zemlja proizvodi mnogo grožđa od koga se pravi vrlo plemenito vino. Šljiva

i u njoj ima takođe u izobilju: od njih se pravi šljivovica koju stanovnici mnogo troše.

Mostar je glavno mesto provincije i sedište guvernera: ima me džlis i iste sudove kao u Bosni.

Pravoslavnim stanovništvom duhovno upravlja vladika, a verske obrede vrše sveštenici koji u većini ne znaju ni čitati ni pisati. Pravoslavni sveštenici ranije pobunjenih opština ne nose ni bradu ni sveštenu odeću: oni se od laika razlikuju samo bogatstvom njihovih pištolja i njihovih jatagana.

Pravoslavni imaju više crkava i manastira i nekoliko bednih škola za obrazovanje mladeži. U Mostaru postoji i škola za žensku decu čije troškove izdržavanja podmiruje carica Rusije.

Katolici imaju biskupa koji ima svoje sedište na jednu milju od Mostara; muslimani su se usprotivili podizanju episkopske kuće u predelu bliže gradu, kao i izgradnji crkve. Verska služba katolika drži se najčešće u biskupovoj kući i u kapeli konzula Austrije. Tek za vreme misije Dževdet-efendije moglo se početi sa građenjem crkve u unutrašnjosti grada. Sultan je podario katolicima potrebno zemljište kao nagradu za njihovu vernost i usluge koje su pružili za vreme poslednjeg rata sa Crnom Gorom.

Verske obrede, kao i u Bosni, vrše franjevci koji su gotovo svi rođeni u zemlji.

Katolici nemaju nikakve škole u Mostaru.

Vlada je u njemu osnovala javnu školu na turskom jeziku (mektebi ruždije), ali je niko ne posećuje. Muslimani Hercegovine boje se obrazovanja kao neke napasti, a ostali ne šalju svoju decu u školu iz straha da ne izgube svoju veru ili da ih vlada ne uzme za vojnu službu.

U Mostaru ima ruski konzulat, austrijski vicekonzulat i francuski vicekonzulat; engleski vicekonzulat je nedavno zatvoren; konzul Italije sa sedištem u Skadru, u Albaniji, smatra se istovremeno konzulom Hercegovine.

Prihodi Hercegovine ne prelaze nikako 13 miliona piastera. Pre misije Dževdet-efendije upravni troškovi popeli su se na 17 miliona. Dževdet-efendija ih je smanjio na svega 6,500.000 piastera. Sada carska blagajna nalazi u njoj višak prihoda koji se penje na oko 6,500.000 piastera.

Jezik kojim se govori u Hercegovini je nešto čišći od onog u Bosni, ima manje mešavine.

STANJE HERCEGOVINE U VREME DOLASKA DŽEVDET-EFENDIJE

Rđava uprava, nemarnost i nesposobnost guvernera, skopčana s rđavim sistemom koji je vladao u odnosima između kmetova i vlasnika, bili su dalji uzroci ustanka srezova Hercegovine smeštenih na granicama Crne Gore. Neposredni uzroci poticali su od inostranih rovarenja, od napora panslavizma, od spleta i od nasilja Crne Gore.

Već duže vremena postojale su najteže nesuglasice između kmetova i aga koji su imali svoje zemlje u srezovima Hum, Zupci, Piva, Gacko, Banjani i Drobnjaci. Age su pritiskivale kmetove; ovi, sa svoje strane, uskraćivali su čak i ono što je po zakonu pripadalo agama. Pravednost je u njihovim odnosima, sasvim iščezla, da bi ustupila mesto nepravdi i mržnji. Ovako stanje nije moglo proći a da se ne izrodi u sukob. Uprkos ove žalosne izvesnosti, guverneri Hercegovine ne samo da se nisu ništa brinuli da preduhitre zlo, već, ne vodeći nikakvog računa o obaveštenjima koja su dobivali, zatvarali su oči da nikako ne vide opasnost koja je iz dana u dan postajala sve opasnija. Pitanje se pogoršavalo sve više i više samom činjenicom što je agama i kmetovima prepušteno da slobodno urede stvar među sobom bez intervencije vlasti. To je izazvalo s obe strane izgrede koji povećаше već postojeće komplikacije.

Videći da je neslaganje uzelo razmere neizbežnog sukoba između ove dve klase stanovništva, strani agenti učiniše sve moguće napore da ubrzaju eksploziju. Tajni izaslanici krstarili su zemljom i gotovo otvoreno propovedali bunu. Oni su govorili sad u ime jedne, sad u ime neke druge sile, da bi svoju opasnu misiju okružili izvesnim prestižom, a ustvari, oni su samo služili panslavističkoj ideji koja je u ono vreme postala kao neka privlačna tačka za sve Slavené. Ovi su se emisionari pokazivali toliko neprijateljski prema vladi, da, ne samo što su sramotili upravne vlasti zbog njihove nesposobnosti predviđanja, nego su vikali protiv vlade i protiv prava vlasništva koje ona priznaje vlasnicima zemljišta. Najzad, oni su uspeli da im stanovništvo pomenutih srezova poveruje da su u mogućnosti izvršiti svoje sjedinjenje sa Crnom Gorom i da se dokopaju zemalja koje obrađuju za račun aga. Ovakvim sred-

stvima stranci su uspeli uime jedne oduševljene ideje da zavedu ovo stanovništvo na ustanak.

Crna Gora, kojoj je govoreno šta treba da radi, nije propuštala da interveniše na ovaj ili onaj način u svim svađama kad se radilo o suprotstavljanju našoj vladi. Jadno stanovništvo je bilo izloženo neprestanom razdraživanju uz obećanja pomoći; neki put mu se čak pretilo ako bi se prepustilo miroljubivim obzirima prema zemaljskim vlastima.

Pri ovakvom stanju jedna od uglednih ličnosti iz Zubaca, Luka Vukalović, zadobi izvestan glas; evropske novine su ga uzdizale u nebesa. Međutim, Luka Vukalović je bio samo običan kovač u Zupcima. Bez obrazovanja, bez ideja, bez poleta, on je nasilno prigrabio ugled koji nije znao iskoristiti. On je uvek bio samo oruđe Crne Gore, radeći i govoreći samo prema uputstvima koja je dobivao sa Cetinja, a neki put prema onim koja su mu došaptavali iz Dubrovnika.

Ustanak buknu ponovo 1862, ili bolje reći, on je bio samo posledica i nastavak onoga što je dalo povoda događajima kod Grahova. Crna Gora je i ovaj put pomagala pokret pobunjenih srezova, pružajući im svaku pomoć koju je mogla dati tako, da je vlada bila primorana poslati vojsku da je kazni. Njom je zapovedao serdar Ekrem Omer paša: pod njegovu komandu stavljeni su muširi Derviš paša i Abdi paša. Ovaj poslednji je čerkeskog porekla, čovek vrlo aktivan i veoma hrabar. Voljen od vojnika i poznavajući teren prema Albaniji, on je zapovedao korpusom vojske koja je operisala prema Skadru. Derviš paša je imao zapovedništvo korpusa koji je trebalo da deluje od strane Hercegovine. Sami Crnogorci priznaju Abdi paši zaslugu da ih je tukao u Martiniću i u Novom Selu.

Granice ovoga rada mi ne dozvoljavaju da ulazim u sve podrobnosti ovoga rata. Ograničavam se da kažem, da je knez Nikola bio prisiljen pribeći evropskim silama da održi stanje koje mu dozvoljava da sačuva svoju titulu i svoju vlast nad Brdima. Ovom prilikom otomanska vlada je pokazala redak primer opraštanja i popustljivosti

Posle uspeha Omer paše ustanak hercegovačkih srezova bio je ugušen, ali se agitacija nastavila i dalje; ona se ispoljila u više navrata i na raznim tačkama. Greška koju je učinio Kuršid paša, guverner Hercegovine, uputivši se u Dubrovnik radi pregovaranja o predaji Luke Vukalovića, ostavila je za izvesno vreme duhove u neizvesnosti: nije se znalo da li je

ustanak bio stvarno savladan silom oružja ili je došlo do sporazuma posredovanjem neke strane sile.

Rat je prestao, ali red nije bio ni izdaleka uspostavljen u srezovima Zupci, Piva, Gacko, Banjani i Drobnjaci. Stanovništvo je nastavilo da živi u najpotpunijoj izolovanosti; nije održavalo nikakve odnose sa stanovnicima potčinjenih srezova; ono je i dalje sačuvalo težnju za nezavisnošću. Vladala je prava zbrka, neured i potpuno odsustvo bezbednosti. Njegovo držanje ulivalo je najveće bojazni. Zavedeno dvama vođama, koji su postali igračke stranih smicalica, stanovništvo je, uprkos amnestije koju mu je vlada podarila, nastavilo da živi u stavu nepoverenja. Stanje je bilo sasvim dvosmisleno. Nastradalo za vreme ustanka, ono nije znalo kakvo držanje da zauzme posle uspostavljanja mira. Agenti stranih sila i suparnici, koji su radili na istom terenu nisu prestali da ga draže protiv autoriteta otomanske vlade; ne mogući mu staviti u izgled neki određeni cilj, oni su se zadovoljavali da mu uznemiruju maštu i da ga drže u stanju neodlučnosti i sumnje, što je možda gore od otvorene pobune.

Stanovništvo je, naravno, bilo zamoreno ovim nenormalnim stanjem, ali ovladano svojim vođama, koji su sa svoje strane bili ovladani stranim uticajima, i nalazeći se nesrećno pod moralnim i materijalnim pritiskom Crne Gore, ono se nije usuđivalo da zauzme odlučan stav.

Ovo stanje neizvesnosti nije moglo trajati: ono je nagoveštavalo novi požar.

Građanska vlast je bila izgubila svaki nužni ugled da bi mogla održavati poštovanje i ugled upravnih vlasti. Nesposobnost činovnika i premoć koju je vojna vlast stekla posle tek završenog rata, gotovo je uništila građansku vlast. Stanovništvom je zavladala sumnja i malodušnost; pravda nije bila na visini, zloupotrebe su se svuda uvukle, a reforme, koje su prethodni izaslanici imali da zavedu, nisu se mogle izvršiti. Za stanovništvo je ovakvo stanje postalo izvor nepoverenja; ono se pokazivalo uporno i smatralo je upravnu vlast kao neprijatelja koji samo gleda da razori njegovu imovinu i njegovo blagostanje. Vlast je takođe bila na oprezu i upravljala se prema osećanjima javnog mnjenja: na obe strane bili su samo otpor, mržnja, a vrlo malo poštovanja.

U Hercegovini su samo muslimani bili vlasnici imanja, hrišćani nisu mogli posedovati, niti su posedovali ikakvu ze-

mlju. Zemlja je bila monopolisana za provinciske begove i age koji su se samohvalisali starim pravima i starim povlasticama. Na osnovu toga oni su se usudili da isključe iz suparništva u posedovanju zemlje ne samo hrišćane, već i muslimane siromašnih klasa, koji su u više srezova delili sa prvima sudbinu kmetova i prema tome bili više ili manje izloženi pohlepnosti i pritisku veleposednika. To je izazvalo između kmetova i aga nepomirljivu mržnju koja je stalno pretila da se pretvori u sukob.

Pošto odnosi između vlasnika zemlje i kmetova nisu uopšte bili podvrgnuti nekom utvrđenom i pravednom propisu, ugovori o zakupu ugovarali su se vrlo samovoljno: kmetovi su uvek bili žrtve pohlepnosti gospodara zemlje. Nisu se mogli ni žaliti, jer je vlada ostavljala njihove pritužbe bez odgovora, pošto drukčije nije mogla ni raditi. Kao dokaz svega ovoga je činjenica da uredba ustanovljena od V. Porte, ima već šest godina, i o kojoj je bilo reči u III poglavlju, nije bila izvršena, pa čak ni objavljena. Stanovništvo Hercegovine nije nikada znalo da postoji takva uredba. Stoga je razumljivo što su kmetovi bili jako nezadovoljni svojim vlasnicima koji su pod izgovorom starih privilegija nastavili da drže svoj nezakoniti položaj, uprkos opasnosti krvavog otpora od strane zemljoradničkog stanovništva koje je imalo pravo da se s njime postupa sa više pravde i čovečnosti.

Vlasnici zemlje uopšte nisu posedovali zakonitih isprava da dokažu svoje pravo na imanje. Uvek je bilo prepirki između njih i kmetova koji su krčili neobrađene zemlje. Begovi i age su prisvajali svaku zemlju koju su kmetovi iskrčili: lokalna vlast je ostajala neosetljiva prema takvim zloupotrebama. Osim toga, nepostojanje zakonitih isprava ostavljalo je vlasnicima slobodno polje za podizanje zahteva čak i na državne zemlje; mnogi među njima su samovoljno raširili granice svojih zakupa. Država nije mogla neobrađenu zemlju ustupiti hrišćanima, jer, u nedostatku dokumenata i katastra, sve su se granice privatnih imanja pomešale i bilo je nemoguće utvrditi pojedinačne granice ovih poseda. Jednom rečju, begovi i age Hercegovine smatrali su sebe apsolutnim vlasnicima zemlje: oni nisu dopuštali ni suparništvo hrišćana ni pravo vlade.

Siromašne klase, a posebno zemljoradnici, žalili su se da razrezivanje poreza nije nikako vršeno pravedno. Iako za-

konski porez nije bio toliko težak da bi izazivao žalbe, mnogim pritužbama davali su povoda begovi i age, preopterećujući kmetove celokupnim porezom koji pada na zemlje koje oni obrađuju, a oni sami od toga su plaćali samo vrlo neznatan deo koji otpada na vrednost dobara koja su posedovali u gradovima svog sedišta.

Nezadovoljstvo naroda povećavano je još i time, što su arhiepiskopi i kodža-baše uzimali slobodu, kao što je na drugom mestu rečeno, da troše za crkve itd. a ove svote oni su bez znanja oporezovanih dodavali ukupnom porezu, pa su onda razrezivali porez kao da je sve bilo za državnu blagajnu. Narod je tako mislio i on je, prirodno, smatrao da je porez vrlo težak. To je povećavalo nezadovoljstvo i stalno je vladao strah da to ne pređe u ogorčenje.

Ova preopterećenost objašnjava zašto vlada nije mogla naplatiti zaostali porez od više godina. Tako je državna blagajna uvek bila prazna. Nisu se isplaćivali ni činovnici, ni osoblje žandarmerije, ni kupovine koje je vlada činila u zemlji izdajući sene ili bonove koje, ne samo da nije mogla izmiriti, već ih nije priznavala čak ni za plaćanje poreza. Zbog toga je bilo žalbi na sve strane; upravna služba je bila rđava ili se uopšte nije vršila; javna sigurnost je bila rđavo obezbeđena; rasulo je vladalo u svim granama uprave.

Korpus žandarmerije se nalazio u potpunoj dezorganizaciji. Neisplaćivanje plata smanjilo je u njemu brojno stanje na vrlo neznatan broj. On nije mogao zadovoljiti potrebe službe. Uz to, u upravu ovoga korpusa uvuklo se toliko nepravilnosti i toliko zloupotreba da je od toga državna blagajna trpela veliku štetu.

Baši-bozuci (neredovne trupe), koji su posle rata sa Crnom Gorom bili postavljeni da čuvaju granice, nalazili su se takođe u stanju koje je vrlo ozbiljno zabrinjavalo. Osim što je njihovo izdržavanje koštalo državnu blagajnu znatne svote, zloupotrebe koje su se uvukle u upravu ove vojske bile su prešle sve granice. Rasipanje je bilo prešlo u sistem; to je bio izvor bogaćenja za šefove, činovnike i nabavljače, jer baš tu se vršilo najviše krađa na štetu države. Kako nije bilo novaca za plaćanje i davanje odsustva vojnicima, oni su zadržavani u službi, od čega je državna blagajna trpela sve nezgode koje sistem korupcije povlači za sobom.

U Ljubuškom srezu bilo je vrlo ozbiljnih nereda. Na granicama Crne Gore izbila je oružana buna. Na granicama Austrije ona je sazrevala u tišini i licemerstvu. Austrijske vlasti, izgleda, izdale su pasoše i dale zaštitu vrlo velikom broju otomanskih podanika koji su se smatrali ovlašćenim da se upliću u prava vlade.

U istom ovom srezu ima mnogo kmetova austriskih podanika koji obrađuju zemlje otomanskih vlasnika. Oni turski podanici koji su uživali austrisku zaštitu, udruživali su se prvenstveno da stvaraju teškoće mesnim vlastima. O ustaničkim namerama govorilo se gotovo u svima varošima; stanovništvo je pozivano da državnoj blagajni uskrati porez i druge obavezne dažbine. Vlast se vrlo malo poštovala: za vreme osam godina većina kmetova austriskih podanika nije plaćala porez. S druge strane, otomanski podanici su se žalili na uticaje i izvesni moralni pritisak koji su neki buntovni pojedinci voleli da vrše nad njima. Oni se nisu mogli sprečiti da govore, jer su bili zaštićeni austriskim vlastima koje nisu priznavale mesnoj vlasti pravo da ih učutka.

Pravi austriski građani i oni koji su raznim smicalicama pribavili sebi zaštitu Austrije, smatrali su se oslobođenim svih dažbina prema državi; ne samo da nisu uopšte plaćali porez i da nisu učestvovali u nikakvoj službi zahtevanoj od zemaljskih vlasti, već su i druge primamljivali da priđu njima i da čine isto kao i oni, što je činilo vrlo teškim stanje onih koji su se pokazivali privrženi i odani vladi. Rđav primer je pretio da povuče za sobom većinu hrišćana ovog sreza. Vlast, izgubivši svaki ugled, nije mogla ni da ih uspešno zaštititi protiv buntovničkih zlostavljanja, niti da smanji terete koji su počivali isključivo na njima.

Zbrka i nered uzeli su takve razmere da su vrlo ozbiljno zabrinjavali.

Seljaci su bili dužni da za vreme rata sa Crnom Gorom snabdevaju vojsku i da prenose svojim konjima veliku količinu namirnica, a za naplatu su dobili samo obične s e n e d e koje docnije državna blagajna nije mogla isplatiti. Rekvizicija transportnih sredstava je bila tako teška da su se zemljoradnici na nju gorko žalili, jer ih je odstranila od njihovih radova i oduzela im njihovu stoku potrebnu za obradu njihovih zemalja. Dešavalo se za vreme rata da su katolici Herce-

govine, ljudi i žene, morali na svojim leđima prenositi namirnice za carske trupe koje su se borile protiv ustanika.

Kao nagradu za usluge razne vrste koje je katolička opština u Mostaru učinila za vreme ustanka i uvažavajući njenu vernost, Nj. V. Sultan blagoizvolio joj je pokloniti zemljište sa ovlašćenjem da na njemu sagradi crkvu i školu. Ali zbog slabosti i nesposobnosti guvernera Hercegovine, zastrašenih fanatizmom domaćih muslimana, gradnja ove crkve bila je sprečena uprkos carskog fermana. Hercegovina je, takoreći, ognjište fanatizma; muslimani, potstrekivani vođama u Mostaru, pretili su da će to sprečiti ako vlast ne prihvati njihovo mišljenje. Neslaganje između muslimana i katolika došlo je do tačke kompromitovanja javnog mira i ovo je bilo utoliko neprijatnije što su ove dve zajednice uvek živele u dobroj harmoniji.

Nastava je bila potpuno zanemarena. Svega dvanaestoro muslimanske dece posećivalo je mektebi-ruždiju. Škola pravoslavne opštine je bila gotovo u sličnim uslovima; katolici, siromašniji, nisu čak imali ni mesto da u njemu poučavaju omladinu. Za pravoslavne devojčice bila je dosta dobra škola izdržavana od ruske carice, kao što je rečeno u prethodnom poglavlju. Dakle, nastava se zaista nalazila u žalosnom stanju.

U pogledu sudstva nemam ništa da kažem u njegovu korist. Izuzev verskog suda (mekkiye-i-šer'ieh), koji je radio više dobro nego rđavo, sudovi su se nalazili u žalosnom stanju. Krivični sud je postojao samo formalno, jer je njegov procesni postupak bio takođe krnj kao i onaj verskih sudova. Nije bilo nikakvog trgovačkog suda: trgovačke rasprave obavljale su se u krilu medžlisa i presude su po duhu i obliku imale isti karakter kao i one verskih sudova. Sami medžlisi bili su sastavljeni od ljudi čija svest najčešće nije bila baš na visini njihove službe. Mesto da obaveštavaju vladine činovnike o potrebama zemlje, mesto da pomognu da se postigne dobra pravda, oni su samo spletkarili da sebi osiguraju izvesnu nadmoćnost nad masom i da mogu nekažnjeno prodavati pravdu onome ko više ponudi. Nije bilo pravnog procesa u kome novac nije igrao svoju ulogu: plaćalo se za dobivanje pravde, za traženje zaštite; za podnošenje molbe; činovnici su smatrali da su dužni raditi samo prema ličnom interesu i dobiti.

Veoma mi je žao što moram gotovo isto reći o kajmakima i mudirima: njihovo vladanje i sposobnost daleko su od onoga što treba da bude. U više srezova njihova glupost postala je poslovična. Od toga je trpela služba i reforme nisu mogle učiniti nikakav napredak. Bilo je mudira sa prinadležnostima od 500 piastera mesečno, a da nisu znali ni čitati ni pisati. Oni su težili samo za novcem, da krađama i mitom povećaju svoje neznatne plate. O njima se govorilo da su složni sa članovima medžlisa u tome smislu, što su tužioci bili sigurni da nemaju pravo svaki put kad njihova molba sudu nije bila poduprta izvesnom svotom da se podeli između mudira i medžlisa. Oni koji nisu mogli platiti, osećali su da je više vredelo predati se providenju nego pribеći čovečanskom sudu i oni su u tišini podnosili rđave postupke, kuluke i zlostavljanja svake vrste koja su trpeli od gramžljivih gospodara.

Putevi su bili neupotrebljivi. Istina, počeo se izgrađivati jedan put od Mostara koji je trebalo da se veže sa onim od Metkovića, ali je ostao nedovršen zbog nemarnosti vladinih činovnika i nemanja sposobnih inženjera za upravljanje radovima. Da se ode u Sarajevo bilo je potrebno preći planinu zvanu Porin, preko koje su putnici prelazili strmim stazama, a pola puta su morali ići peške. Zimi je pretila opasnost da se čovek smrzne: svake godine strada mnogo ljudi.

Neslaganje koje je vladalo između raznih zajednica ove provincije uvek je pretilo da se izrodi u krvavi sukob; ovu vekovnu ogorčenost nesposobna uprava nije znala stišati i ona je sve više i više rasla. Stanovnici su se uzajamno mrzeli, ali su bili složni u suprotstavljanju mesnoj vlasti, čija su dela ulevala samo nepoverenje i samim tim pobuđivala duhove na nemi i sračunati otpor. U njihovim uzajamnim odnosima bilo je neslaganja i tako oštre zategnutosti da to nije dozvoljavalo uvođenje nikakve reforme. Ako je vlast nešto predložila, narod je to smatrao kao zamku, kao pritisak; obrnuto, ako je narod zahtevao nešto u smislu napretka i poboljšanja, mesna vlast nije propuštala da u tome vidi svaku moguću rđavu volju i dadne nepovoljno objašnjenje narodnim željama. Tako se živelo s obe strane u najžalosnijem nepoverenju; vodio se nemi rat koji je bio, ja se usuđujem to tvrditi, glavni uzrok nazadovanju zemlje.

Eto kakvo je bilo stanje u Hercegovini u vreme dolaska Dževdet efendije, stanje, koje mu je zadavalo mnogo brige, jer, kao što se to moglo videti, radilo se o reformi upravne organizacije iz osnova i ulevanju poverenja stanovništvu koga je ono odavno izgubilo.

DELA CARSKE MISIJE U HERCEGOVINI

Svuda se bila raširila vest da u Hercegovinu treba da dođe carski izaslanik. Stanovništvo ga je očekivalo sa nestrpljenjem, čeznuvši za reformama koje su prethodni izaslanici obećavali ne mogavši uspeti da ih ostvare. Pošto je poboljšanje prilika u zemlji bila želja naroda, bilo je lako zapaziti da se javno raspoloženje slagalo sa željama Nj. V. Sultana.

14 jula 1863 Rašid beg, moćavin⁴²⁾ misije i ja odosmo iz Mostara da dočekamo Dževdet-efendiju, koji se iskrcao u Kleku. 15-og sretosmo ga u Metkoviću.

Godinu dana ranije Dževdet-efendija je bio poslan u izvanrednu misiju u Skadar, u Albaniju, svoju rođenu zemlju, da umiri bunu koja je ugrožavala javni poredak i mir. Tu sam imao čast da se s njim upoznam, radeći nekoliko meseci pod njegovim rukovodstvom. Dakle, izaslanik nije bio za mene nepoznata ličnost. Naprotiv, otada, on mi je ukazivao svoju blagonaklonost. Svima je ulivao mnogo poštovanja, jer je Dževdet-efendija jedan od najumnijih i najprosvećenijih ljudi Otomanske imperije.

16 jula ušao je u Mostar usred radosnih poklika stanovnika.

Sutradan dade da se službeno pročita carski ferman koji se odnosio na njegovu misiju i objavi proglas koji sam ja preveo na slavenski, francuski i talijanski. Veliki broj primeraka upućeni su pravoslavnom i katoličkom sveštenstvu sa naređenjem da njihov sadržaj izlože u crkvama.

Evo toga proglasa:

»Narode Hercegovine!

Opšte je poznato da Nj. V. Sultan, naš uzvišeni gospodar, od prvih dana svog dolaska na presto, radi samo na po-

⁴²⁾ Pomoćnik.

boljšanju Carevine, na napretku i blagostanju svojih podanika. Nj. V. apsolutno želi da njegovi podanici svih klasa budu jednaki pred sudom i zakonom; da svakom bude zajamčena njegova lična bezbednost, njegovo imanje i njegova čast; da se svaki stanovnik pod zaštitom njegovog pokroviteljstva može posvetiti u punoj slobodi zemljoradnji, zanatima, trgovini i tako povećati blagostanje zemlje.

Kao što Nj. V. nije nikada prestalo da svuda donosi stroga naređenja radi postizanja ovih korisnih rezultata, isto tako On me je udostojio da mi poveri vanrednu misiju da ispitam stanje ovoga kraja, da utvrdim kako je njime do danas upravljano, da dopunim što je moglo nedostajati za razvoj opšteg blagostanja, da pružim pravdu svima uopšte i da učinim da iščeznu zloupotrebe.

Svako treba da bude zahvalan za očinsko staranje Nj. V.

Svi oni koji bi imali da podnesu žalbe ili da traže svoja prava, mogu sasvim slobodno izneti svoja traženja bilo pismeno bilo usmeno, a neće se propustiti da im se pruži dobra i poštena pravda.

Moja su vrata otvorena svakome. Svako može na njih zakucati bez straha i kolebanja i tražiti pravdu protiv svake osobe bez izuzetka.

Potrebno je da carska volja bude dostavljena na znanje svakome; zato objavljujem ovaj proglas.

Molim Boga da moje delo bude korisno i povoljno za sve podanike Nj. V. Sultana, našeg premilostivog gospodara i vladara.

Mostar, 17 jula 1863.

(Potpisan) Ahmed Dževdet.«

Pustivši ovaj proglas, Dževdet efendija se požuri da ispita zemlju i brižljivo i temeljno prouči stanje u kome se nalazila. On nije oklevao da utvrdi zlo koje su rodili nehat i nesposobnost u svima granama uprave, isto toliko koliko i u moralu stanovništva uopšte.

Trebalo je da razmisli o lekovima koje, istinu govoreći, nije bilo lako naći, još manje primeniti. Razum, dobra volja i marljivost u radu pobedili su sve teškoće i izazvali preporod zemlje uprkos ukorenjenog propadanja koje je izgledalo kao da najavljuje blizak slom.

Dvosmisleni položaj u kome se nalazila mesna vlast i zla koja su iz toga proizlazila, privukoše pre svega izaslanikovu pažnju. On tome doskoči dajući sam primer velikog poštovanja prema guverneru i prema drugim zemaljskim vlastima. Pozvao je guvernera da uzme učešće u svima odlukama. Izaslanikova naređenja su se gotovo uvek upućivala u srez samo preko guvernera; presude su proglašavali samo mesni sudovi, čiji je rad nadgledao Dževdet efendija. On je utvrđivao pravičnost rešenja i slao ih na izvršenje mesnim vlastima.

Jasnim i nedvosmislenim rečima on je proglasio jednakost svih podanika Nj. V. Sultana pred zakonom bez razlike na poreklo i veru. Ovaj proglas izgledao je muslimanima, naviknutim da se smatraju kao višim nad hrišćanima, pomalo nezakonit, ali kada su videli da ga izaslanik podupire delima, primerima i samom izdatom naredbom sveštenstvu da s njim upoznaju stanovništvo, oni počеше uviđati da ovaj put izvršavanje reformi neće više ostati mrtvo slovo kao u prošlosti.

Mesna vlast, koja je imala da deli pravdu, videći da Dževdet efendija nadzirava i upravlja njenim delima, zadovoljavala je svakoga pravičnošću i ispravnošću svojih dela. Oni žalisci koji su imali puno pravo, sada su dobili zadovoljenje protiv osionosti i podmićivanja; svakome bez razlike pružena je nepristrasna pravda.

Izaslanik je ispravljao zloupotrebe i kažnjavao krivce samo putem mesne vlasti.

Stanovništvo je vrlo dobro znalo da ova dela duguje Dževdet efendiji, ili bolje reći, carskoj volji, ali, ipak ono nije moglo ne priznati aktivni deo koji je tome doprinosila pokrajinska vlast. Takođe, važnost koju joj je pridavao Dževdet efendija, uključivši je u delo oko unapređenja zemlje, bilo je više nego dovoljno da opet uzdigne njen položaj i da joj povрати ugled koji joj je niz nesposobnih i podmitljivih guvernera odavno upropastio na štetu javnog dobra.

Čim se mesna vlast u očima naroda ponovo uzdignu, uzajamno nepoverenje počе ustupati mesto boljem osećanju, narod počе uviđati svoju zabludu; on se radovao što se vraćaju njegova stara shvatanja i što nalazi pravdu i zaštitu tamo gde je ranije video samo tešku nepravdu i pritisak.

Govoreći o vlasništvu zemlje, rekao sam da je hrišćanskom stanovništvu teško padalo potpuno isključenje u korist

muslimana. Ovo je privuklo pažnju izaslanika koji je, ne samo proglasio jednakost prava, nego je i potvrdio sjajnim primerima pravde. Na njihovu molbu on hrišćanima besplatno odobri veliku količinu zaparložene zemlje koja je pripadala državi; on im učini da mogu kupiti čak i obradiva polja koja su, usled smrti vlasnika bez naslednika, opet postala vlasništvo države. U ovoj stvari on je imao da suzbija pasivni otpor hrišćana, koji su, nenačiknuti da imaju posed, smatrali ove liberalne mere kao zamku. Bilo je u jednoj varoši zemalja druge kategorije; upućen je poziv hrišćanima da ih kupe po cenu ispod polovine od one koliko su stvarno vredele: oni su odbili ove ponude, a nisu hteli navesti razloge zašto. Dževdet efendija ih stavi u zatvor. Pošto u njemu ostaše nekoliko dana, oni mu rekoše da pristaju. I zaista uzeše zemlju u posed, a priznaše da njihovo odbijanje nije imalo drugog motiva sem straha od njihovih aga koji su im potajno zabranili da zaključe kupovinu. Ovi poslednji su strogo ukoreni sa pretnjom egzemplarne kazne ako se usude ubuduće usprotiviti na bilo koji način protiv prava vlasništva, koje Nj. V. Sultan hoće bezuslovno svima jednako da dadne.

Posle ovoga kmetovi su imali samo da podnesu molbu da bi dobili zaparloženu zemlju: ona im se odobravalu u raznim krajevima i danas oni mogu slobodno kupovati zakupe koje obrađuju za račun drugog, jer nikakva smetnja ne sprečava više sprovođenje jednog prava priznatog u načelu, a praktično provedenog u više prilika.

Neki Arif efendija, koji je pripadao mostarskim učesnicima, bio je prognan što se usudio govoriti protiv ove blagotvorne mere.

Posle ovog primera strogosti presta svaka opozicija od strane privilegisanih i fanatika i mnogi hrišćani mogli su postati vlasnici; njihov će se broj sigurno povećavati, već prema tome ukoliko će se navikavati da se smatraju u punom pravu da kupuju zemlju i da je obrađuju za svoj sopstveni račun.

Očevidno je da je ovim pametnim, pravednim i energičnim odredbama Dževdet-efendija učinio da iščeznu stare zloupotrebe kao i glavni motivi koji su izazivali žalbe hrišćana i srozavali zemlju u stanje tako oprečno duhu stoleća.

Nedostatak jednog zakona koji bi na pravednoj osnovi utvrdio odnose između kmetova i vlasnika oduvek je bio

izvor samovoljnih dela i sukoba. Sprovođenje Uredbe bilo je tako hitno da nije dozvoljavalo nikakvo odlaganje. Dževdet efendija se požurio da prekine sve svađe učinivši ono što se niko od njegovih prethodnika nije usuđivao učiniti. On objavi preko mesne vlasti i preko sveštenstva raznih verskih zajednica da se ubuduće zemljoposednici i kmetovi imaju strogo pridržavati propisa Uredbe, koja je prevedena i objavljena na slavenskom jeziku, i da sklapaju zakupe prema propisu, pod pretnjom da će im biti odbačene sve žalbe koje nisu zasnovane na ovoj neophodnoj formalnosti.

Ja verujem da u ovom času nema u Hercegovini nijednog zakupa čiji kmet nije snabdeven ugovorom koji ga štiti od svakog tlačenja.

Većina ugovornih zakupa uslovljava ono što se zove trećina, to će reći, da vlasnik može podići samo trećinu proizvoda sa svoje zemlje. Svako drugo zahtevanje od strane aga smatrano je, na osnovu pomenute Uredbe, kao nezakonito i prema tome podleže kažnjavanju. Kuluci su potpuno ukinuti, pošto se Dževdet-efendija jasno i energično izjasnio protiv zloupotrebe koju su oni redovno prouzrokovali. Danas, dajući njegov deo proizvoda, kmet je prema njemu potpuno nezavisan.

Iz svega ovog proizlazilo je, da, ukoliko su ranije vlasnici uživali mnogo privilegija i samovoljno postupali prema kmetovima koji nisu mogli ostaviti zakup, danas su kmetovi ti koji im tako reći, diktiraju zakon. Imajući zakonsko pravo na svojinu i pošto su ugovori o zakupu obavezni, kmetovi su imali hiljadu preimućstava više nego oni: vlasnici su morali o tome voditi računa i odobravati im sve moguće olakšice da bi ih zadržali na svojim imanjima. Age su uvidele da je u njihovom interesu da budu razumni, pomirljivi i čovečni prema zemljoradnicima, inače bi rizikovali da ne nađu više hrišćana kmetova za obrađivanje svojih zemalja, što bi ih upropastilo, jer domaći muslimani nisu dobri zemljoradnici.

Da bi se stavila ozbiljna zapreka preteranim prohtevima zemljoposednika koji su se, u nedostatku legalnih isprava, usuđivali da smicalicama i silom prisvoje sebi zemlje koje im nisu pripadale, Dževdet-efendija objavi saopštenje na osnovu kojeg je svaki zemljoposednik bez isprava bio dužan da ih u najkraćem roku pribavi. Da olakša primenu ove mudre mere on isposlova kod vlade oslobođenje od takse za regi-

straciju. Tako onaj koji je obnavljao T a p i j u ili onaj koji je nije imao, podnosio je molbu plaćajući samo taksenu marku. Posle određenog roka ovo oslobođenje od takse nije važno. Osim toga načelno je uvedeno da svaki zemljoposjednik bez legalnih isprava koje dokazuju legitimnost njegovog poseda, nema prava nikakve žalbe što se tiče njegove zemlje i da se sudovi ne mogu sazvati ni po jednom pitanju ove prirode ako zahtev nije potkrepljen ispravnim dokumentima. Na taj način, pravo na posed nije se moglo više dokazivati ni svedocima, kao ranije, ni starim privilegijama: jedino podnošenje isprava je verodostojno pred sudom.

Osim toga ova je mera poslužila i da se utvrde granice poseda: time su prestale mnoge uzurpacije i država je mogla zauzeti zemlje koje nisu imale pravih vlasnika. To su one zemlje koje je Dževdet-efendija ustupio kmetovima koji će otsada moći, kad im se ukaže prilika, proširiti svoje zemljišne posede bilo krčenjem bilo kupujući ziratne zemlje stavljene na prodaju.

Jednakost prava uzdignuta tako kao princip i sankcionisana delima carskog izaslanika razorila je svaku zamisao feudalnog sistema i otvorila hrišćanima Hercegovine novi put blagostanja i napretka: na njima je sada da ga slede razumno i aktivno.

Teško pitanje za rešavanje bilo je pitanje raspodele poreza, na što su se zemljoradnici stalno žalili. Dževdet-efendija je stvarno ustanovio nepravilnosti u ovoj raspodeli. Ceo zemljišni porez je ležao na narodu iako on ne uživa pravo vlasništva: plaćao ga je njegov rad. Trebalo je lečiti ovo zlo i naći sredstvo da se tereti podele prema snazi svakog pojedinca.

U vezi s tim Dževdet-efendija imenova jednu komisiju sastavljenu od viših državnih činovnika i veleposednika, kako iz Hercegovine tako i iz Bosne, koje hitno pozva. Ova komisija, kojoj je predsedavao Rašid beg, m o a v i n m i s i j e, imala je naređenje da prouči ovo delikatno pitanje i da ga reši na jedan pravedan način; ona je opravdala izaslanikovo poverenje.

Odluka komisije, donesena jednoglasno, glasila je da su ubuduće vlasnici obavezni da doprinose u plaćanju poreza kmetova u srazmeri visine njihovih zakupa, to će reći, prema prihodima koje dobivaju od svojih zemalja. Kmet, koji je

dužan da daje trećinu proizvoda sa agine zemlje, plaća samo dve trećine poreza, ostalu trećinu dužan je da plati vlasnik. Isto pravilo važno je, za ugovore napola koji su, uostalom, vrlo retki.

Smanjenje koje je ovom merom pretrpeo porez seljaka doprinosi poboljšanju njihovog položaja.

Dok je s jedne strane carski izaslanik ovom merom obezbedio seljacima osetno smanjenje poreza, s druge strane je hteo sprečiti istaknute i ugledne ljude da iskorišćuju neznanje naroda i da mu prema svome nahođenju pod imenom poreza nametnu plaćanje troškova učinjenih za druge stvari. Zato on izdejstvova carski ferman u kome je razotkriveno njihovo prekorno vladanje i kojim se zabranjuje produžavanje ovih zloupotreba koje daju povoda tolikim žalbama.

Zemljoradnici su pozvani u Mostar da prisustvuju čitanju carskog fermama čija je sadržina prevedena na slavenski i svi su upoznati sa sadržinom. Oni su dobili čvrsto obećanje da prvaci ubuduće neće više moći zloupotrebjavati poverenje oporezovanih: oni su javno ukoreni i zaprečeno im je da će biti strogo kažnjeni ako se uprkos carskom naređenju ponove njihove varalačke smicalice.

Da bi se dalo više snage ovoj zaštitnoj meri, ustanovljeno je da svaka opština dobije neposredno od mesne vlasti tačan izvod poreza sa premapotpisom poreskog blagajnika, a koji nije mogao biti ni pod kakvim izgovorom nasilno naplaćen, nego samo na osnovu autentične priznanice blagajnika.

Izaslanik Dževdet efendija obrati svu svoju pažnju reviziji troškova pokrajine i radi ponovnog uspostavljanja ravnoteže između rashoda i prihoda uprave, on uloži sve svoje snage da privoli stanovništvo na plaćanje zaostalog poreza, koji iz navedenih razloga nije mogao biti plaćen u odgovarajuće vreme. S obzirom na prilike u zemlji sila se nije mogla primeniti. Zahvaljujući njegovom pomirljivom duhu i pravdi njegovih dela on je uspeo da malo po malo u državne blagajne uđe najveći deo zaostatka. To mu omogućilo da oslobodi upravu većine dugova i da povuče obveznice (s e n e d e) koje je blagajna dala seljacima u zamenu za namirnice i prevozna sredstva, što je mesna vlast bila obavezna da rekvirira za vreme rata radi podmirivanja potreba carske vojske. Seljaci, videći u tome udovoljavanje njihovih potraživanja i to da vlada plaća svoje dugove, potrudili su se sa svoje strane da plate

porez, tako da se malo po malo moglo izlečiti postojeće zlo, odgovoriti obavezama vlade i uliti novo poverenje stanovništvu.

Preduzete mere koje su se odnosile na reorganizaciju žandarmeriskog korpusa bile su okrunjene punim uspehom. Dževdet efendija je prvo pregledao račune uprave korpusa: ovo proveravanje je otkrilo rasipanje ili bar kažnjivu nemarnost.

Pošto je isplatio sve zaostatke plata, on preuredi žandarmeriju na solidnijim osnovama, dozvoljavajući da u nju stupe i hrišćani, a naročito katolici srezova Mostar, Ljubuški i Duvno.

Tako je žandarmerija bila sastavljena od pripadnika svih vera; ona je bila u stanju da vrlo uredno vrši službu i da zadovolji svima potrebama državne uprave. Zemlja, stavljena tako pod zaštitu ljudi koji su imali neposrednog interesa da bdiju nad njenom bezbednošću, nije trebalo da se više boji onih zloupotreba sile čiji su izgredi izazivali žalbe stanovništva, naročito onog seoskog. Nijedan javni službenik nije više imao prava da se smesti u kuće seljaka, niti da za sebe uzima hranu besplatno. Seljaci su bili upoznati sa ovim odredbama i pozvani da iskoriste svoje pravo svaki put kad bi bilo koji pojedinac i pod bilo kakvim izgovorom samovlasno oduzeo namirnice ili druge stvari, a da odmah ne plati prema tekućoj ceni u zemlji.

Ono što je učinjeno u odnosu na korpus žandarmerije primenjeno je i na pandure ili graničnu stražu. Hrišćani su pozvani da služe u ovom korpusu pod istim uslovima kao i muslimani. Možemo se nadati da će osećanje obaveze da se zajednički brani zemlja, kada pređe u naviku, učiniti da između hrišćana i muslimana prestane ona vekovna mržnja koja je sve do danas izazivala toliko nereda na štetu napretka.

Dvosmisleni položaj pobunjeničkih srezova privuče punu pažnju izaslanika. Usred teškoća koje su se stvorile za vreme rata da zamrse pitanje potčinjavanja stanovnika, Dževdet-efendija poduze najveće napore da vođama ulije poverenje, to što niko pre njega nije umeo učiniti. Prvi koji se odazvaše njegovom pozivu bili su stanovnici Huma: vođe se potčiniše. Prema njima se imao pun obzir: dobili su zemlju i uređena su gotovo sva otvorena pitanja između njih i aga. Između osta-

log dobili su ovlašćenje za građenje crkava i da na njih stavljaju zvona, zatim da osnivaju škole. Izaslanikov prijateljski prijem privukao ih je vladi.

Odnos i veze između ostalih ustanika i stanovnika Huma, koji su sada postali vlasnici dve petine zemlje u svome srezu, dok ranije nisu posedovali ništa, učiniše da se i njima otvore oči i upute ove zavedene siromahe na pravi put. Nastala je jedna vrsta rasepa između naroda i vođa: ovi drugi su bili primorani da popuste.

Zaista, izuzev Luke Vukalovića, svi ostali se požuriše da dođu u Mostar i da se pokore i pomire sa vlašću zemlje. Novi dokaz velikodušnosti Sultana prema njima bilo je upravno preuređenje kraja koje je izaslanik nastojao da uskladi sa potrebama stanovništva. Uređen je porez za ubuduće, onaj koji su bili obavezni da plate za vreme nemira, ceo im je oprošten.

Pitanja koja se odnose na kmetove i vlasnike bila su predmet svesrdnog staranja carskog izaslanika: obe su strane bile zadovoljene. Izaslanik je organizovao državnu oružanu silu sastavljenu od domorodaca; briga za održavanje reda i mira bila je poverena njihovim vođama, koji prihvatiše nova dobročinstva sa zahvalnošću.

Pop Bogdan, vođa ustanika od Gacka, nije došao u Mostar s ostalim vođama; ali i on se ipak potčinio sreskim vlastima. Uostalom, ovaj čovek je mnogo ličio na Luku Vukalovića: on je uvek bio igračka Crne Gore.

Ja sam potpuno uveren da su izjave ustaničkih vođa bile ozbiljne i da ubuduće ništa neće moći pokolebati njihovu vernost prema Nj. V. Sultanu. Ja takođe verujem, da, ako im se pusti da slobodno slede svome ubeđenju, oni neće doći u položaj da remete javni mir i da navuku oštre kazne, kao što su to činili dosada. Oni su videli da stranci ne rade da im ostvare bolje stanje i da svi njihovi planovi imaju samo cilj da podupru neprijateljsku politiku u Turskoj. Možemo se nadati da će ubuduće biti pametniji.

Istu brigu činovnici su posvetili i tome da učine kraj vrenju u Ljubuškom srezu.

Otomanski podanici su se žalili, kao što je napred rečeno, na stalno uplitanje Austrijanaca, tako da je carski izaslanik bio prinuđen da poduzme stroge mere, jer su izvesni buntovni pojedinci propagirali ometanje delatnosti mesne vlasti. Bila

je jedna osoba koju je izaslanik morao udaljiti iz zemlje. Ovaj primer je pokazao ostalima da im se ne može odobriti austrijska zaštita, jer su oni otomanski podanici.

Veliki broj među njima povratije se svom istinskom podanstvu i položiše u ruke poručnika Hafiz bega, Dževdet-efendinog delegata, pasoše za koje su austrijske vlasti mislile da im ih mogu odobriti. Na ovaj način red i mir su bili uspostavljeni i sa svih strana potrudili se da plate porez.

Dževdet efendija je smenio mudira i članove medžlisa u Ljubuškom i zamenio ih sposobnim ljudima. Ovim je postigao dvostruki rezultat: uspostavio je red u celom srezu, a stanovništvu stavio do znanja da njihovo potčinjavanje otomanskoj vladi nije ništa teško ni mučno. Hafiz beg odobri zemlju mnogim katoličkim sveštenicima za potrebu crkava i parohijalnih kuća. On je pravedno sudio svakome i verujem da su ga prvi put prokleli muslimani čija je krivica bila dokazana svedočanstvom hrišćana.

Sva ova dela odlučiše stvar za nas, a pobune vođa dovodile su samo do još jačeg učvršćenja privrženosti stanovništva Sultanovoj vladi, kao što to dokazuju zahvalnice koje je ono pohitalo da uputi Dževdet efendiji.

Izgradnja katoličke crkve, koja je izazivala toliko protivljenja od strane fanatičnih muslimana, dade Dževdet-efendiji novu priliku da pokaže svoj slobodoumni i pomirljivi duh. On mi naredi da idem kao njegov delegat i da postavim prvi kamen prve katoličke crkve koja će se izgraditi u Mostaru. To je ulilo mnogo poverenja; katolici se ohrabriše i od tog trenutka oni se počеше nadati mirnijoj i srećnijoj budućnosti.

Da upotpuni svoje delo dobročinstva, Dževdet-efendija izdejstvova za ovu istu crkvu pomoć od 25.000 piastera, koju mu Nj. V. Sultan blagonaklono dodeli. Jednaka svota odobrena je za gradnju pravoslavne crkve.

Ovo delo odlučnosti, pravde i slobodoumlja ulilo je poštovanje vođama i fanatičnim muslimanima, koji su bili srećni što nisu bili kažnjeni kao što su to zaslužili.

Prisustvo mušira Abdi paše u Mostaru mnogo je doprinelo mirnom rešenju ovog pitanja.

Kako katolici tako i pravoslavni ove pokrajine dobili su ovlašćenje da grade nove crkve i da poprave stare.

Da unapredi javnu nastavu koja se nalazila u žalosnom stanju, Dževdet efendija prisili muslimane da šalju svoju

decu u mektebi-ruždiju. Ova mera izazva žalbe od strane onih koji se nikako nisu hteli potčiniti ovome zakonu, ali rešenje izaslanika osta nepokolebljivo. Evo slike o stepenu odvratnosti koju su Hercegovci imali prema školama. Jedan otac, koji je bio primoran da pošalje svoje dete u školu, ponudio je 1.000 piastera jednom članu komisije da izdejstvuje opozivanje izaslanikove naredbe.

Što se tiče nastave katolika, pošto nisu imali prostorije da u njoj smeste školu, Dževdet-efendija im je obezbedi o trošku vlade. On im pribavi i jednog profesora turskog jezika i donese rešenje da će katolički đaci, pošto nauče prve osnove jezika, biti primljeni u mektebi-ruždiju da u njoj upotpune svoje znanje. Ista odredba donesena je i u pogledu pravoslavnih. Ali ja mislim, da ovi poslednji neće nikad poslati svoju decu u jednu tursku školu, mada je ovo, po mome mišljenju, bitni uslov da se novoj generaciji otvori put u zvanja državne službe.

S dvostrukim ciljem, da zaštititi interese državne blagajne i da izmiri potrebe službe sa razumnom ekonomijom, Dževdet-efendija otpusti sve izdvojene odrede bašibozuka koji su držali manje važna mesta i organizova drugi odred na pravilnijoj osnovi. Oni koji su ponovo primljeni dobiše u celini svoju zaostalu platu. Sada je čuvanje granice povereno carskim trupama. Ova mera učini kraj krađama i rasipanju, što je tako teško teretilo carsku blagajnu.

Put od Mostara do Metkovića je pred puštanjem u javni saobraćaj. Radi se takođe na onome koji treba od Mostara da vodi u Sarajevo, idući pored Neretve. U malo vremena imaćemo kolski put između Jadranskog Mora i Save.

Mudiri i medžlisi Foče, Ljubuškog, Bileća, Stoca i Konjica su smenjeni i zamenjeni sposobnim ljudima. Mali srezovi kojima su upravljali mudiri za plate od 500 piastera pripojeni su susednim srezovima, a novi službenici dobili su povećane plate da ne bi više bili u iskušenju da pribegavaju nečasnim delima radi nadopune svojih malih prihoda. Danas su viši činovnici Hercegovine dosta sposobni. Urednost službe, javni mir i priznanje naroda dokazuju da su se prilike u zemlji srećno promenile.

Neprimanje od strane verskih sudova svedočenja hrišćana protiv muslimana, zahvaljujući zauzimanju carskog izaslanika, izmenilo se toliko da je gotovo sasvim ukinuto. Pre

svega, pošto se vlasništvo zemlje osnivalo na verodostojnim ispravama, sačinjenim u tri originala (od kojih jedan ostaje u rukama vlasnika, drugi u arhivu kod provincijske vlasti, a treći je deponovan u odeljenju Defterhane), iz čega je sledilo da se za odnosna pitanja pravo moglo dokazivati samo takvim ispravama, svedočenje nije više dozvoljeno.

Trgovačka pitanja nisu se više mogla rešavati svedocima: naš zakonik, koji je udešen prema evropskim zakonicima, potpuno isključuje svedočenje; on dozvoljava samo pismene isprave. U Hercegovini gde je usled rđavih puteva i političkih preokreta trgovina jako ograničena, još se nije mogao ustanoviti redovan trgovački sud. Pa ipak, na osnovu postojećeg zakona, Dževdet-efendija je naredio da se sva pitanja, koja bi spadala u nadležnost suda takve vrste, imaju rešavati u medžlisu koji će suditi prema odredbama trgovačkog zakona. Ova je mera uvedena samo privremeno: ona će približiti dan kada će vlada ustanoviti u pokrajini pravi trgovački sud. Svaki put kad je medžlis imao da radi o trgovačkim pitanjima, bio je obavezan da prizove tri ili četiri ugledna domaća trgovca koji su pri rešavanju imali pravo glasa kao i ostale sudijske.

Prekršaji i zločini su upućivani sudu sastavljenom po pola od muslimana i hrišćana. U njemu su svedočenja hrišćana primana jednako kao ona muslimana. Presude su izricane prema krivičnom zakonu i verski sudovi se tu nisu imali ništa mešati. Dževdet-efendija je preuredio krivični sud u Mostaru i on danas radi vrlo uredno.

Vekovno ogorčenje koje je postojalo između raznih verskih zajednica malo po malo ustupi mesto slozi, što dopušta da se prorekne dobro za budućnost. Nove mere poboljšanja, potpomognute delima carske misije, bile su jaki razlozi za ubeđenje naroda da vlada, daleko od toga da bude njegov neprijatelj kao što je dosada verovao, želi blagostanje za sve i napredak zemlje uopšte. Danas stanovnici, približavajući se jedni drugim, u isto vreme približavaju se vlasti čija se dela ne smatraju više kao zamke, niti kao ugnjetavanje kome se treba suprotstaviti.

Pre nego završim ovo poglavlje reći ću dve reči o prvim koracima koje je učinio izaslanik radi odobrovoljenja basanskog stanovništva za vojnu regrutaciju. Dosada je regrutacija smatrana kao akt velike tiranije, protiv čega se narod

rešio da se bori do krajnjih granica. Videlo se da, uprkos pobjeda Serdar-Ekrem Omer paše, bosansko stanovništvo nije se potčinilo regrutaciji. Zbog toga preduzeti koraci u tom smislu mogli su biti skopčani samo sa velikom opasnošću.

Pozvavši u Mostar najuticajnije prvake Bosne i Hercegovine radi uređenja kmetovskog poreza, Dževdet-efendija je postavio sebi dvostruki cilj. Jedan je bio javan i poznat; drugi, koji se odnosio na regrutaciju, bio je tajan. Dževdet-efendija postupi vrlo mudro, te je komisija, pošto je uredila stvar poreza, bila na prirodan način dovedena da dadne svoj pristanak na regrutaciju: ona iznese dosta solidne moralne garancije tako da je izaslanik smatrao osiguranim izvođenje svog plana.

DELA CARSKE MISIJE U BOSNI

Pošto je učinio poslednje mere za poboljšanje stanja u Hercegovini, Dževdet-efendija ostavi Mostar 17 decembra 1863.

Za stvari u vezi sa Ljubuškim srezom, koje nisu mogle dobiti konačno rešenje, učinjen je sporazum između Visoke Porte i zamenika austriskog poslanika, da dva komesara budu poslata da pristupe ispitivanju žalbi seljaka i da ispituju prava na austrisko podanstvo za koje su više pojedinaca rekli da ga imaju da bi izmakli zakonima zemlje.

Za ovu stvar Dževdet-efendija odredi mene kao komesara i naredi mi da odem u Ljubuški sa austriskim komesarom čim ovaj bude naimenovan. Dakle, ja sam bio obavezan da ostanem u Mostaru da izvršim novi mandat koji mi je vlada dodelila. Ali čekavši uzalud mesec dana da bude imenovan austriski komesar, bio sam pozvan u Sarajevo, gde je Dževdet-efendija ušao već 19 decembra.

Prijem koji mu je priredilo stanovništvo bio je prava ovacija.

Prvi dani posle njegovog dolaska upotrebljeni su za čitanje carskog fermana, objavljivanje proglasa narodu i službene posete. Pošto je konzularno telo pokazalo vrlo srdajnu predusretljivost prema carskom izaslaniku i članovima misije, ja bih propustio svoju dužnost kad bih preko toga čutke prešao i ne odao mu dužno priznanje i zahvalnost.

Zatim se Dževdet-efendija zabavio svojom misijom. Najpre se izvestio o prilikama u zemlji; onda pažljivo ispita javnu upravu i smišljao je najpodesnija sredstva za obezbeđenje blagostanja ove prostrane provincije.

Opšti izgled Bosne nije pružao ništa uznemiravajuće. Naprotiv, lako je bilo ustanoviti da je stanovništvo bilo upoznato sa idejama napretka. Mi smo našli upotrebljive puteve, škole prilično posećene, industriju i trgovinu. Jednom rečju, u jav-

nom duhu bilo je vrlo dobrih osobina koje su samo čekale čvrstu ruku i razuman potstrek, pa da uzmu pravilniji pravac.

Govoreći ovako povoljno o Bosni, ne nameravam zaključiti da je sve bilo u redu i da stanovništvo nije imalo razloga da se često žali. Naprotiv, carska misija je našla mnogo stvari koje nije mogla odobriti, čak ni trpeti i koje su bezuslovno tražile da budu promenjene. Bilo je zloupotreba koje je trebalo iskoreniti, nedovoljnih mera koje je trebalo izmeniti i nadomestiti drugim, energičnijim. Bilo je takođe nužno oživeti poverenje stanovništva koje se bilo nešto ohladilo zbog neuspeha prethodnih izaslanika i vršljanja naših suseda, koji nisu prestajali sejati u zemlji buntovničke razgovore i neloyalna potstrekivanja.

Prvo delo Dževdet-efendijine vlasti u Sarajevu bilo je smenjivanje u celini pokrajinskog medžlisa. Većina njegovih članova svojim vladanjem davali su povoda širenju glasova koji nisu išli u prilog ni njihovom ugledu časnosti, ni pravilnom obavljanju poslova. Dževdet-efendija je morao raditi za primer. Ova mera je imala dobar učinak; izaslanik je imao prilike ustanoviti da su njegova dela bila u punoj saglasnosti sa željama stanovništva.

Da bi zamenio smenuti medžlis, Dževdet-efendija pribeže sistemu slobodnog izbora. On sazva domaće viđene ljude svih opština i naredi im da izaberu ličnosti najsposobnije za čuvanje interesa stanovništva i pomaganje guverneru u obavljanju njegovih dužnosti. Da bi izbori bili oslobođeni svakog uticaja, izdato je naređenje da vladini službenici ostanu u njima potpuno po strani. Izbor je izvršen jednoglasno. Ova sloboda izbora, prvi put odobrena, izazva oduševljenje naroda.

To je bio dobar znak za Dževdet efendijinu misiju. Lako se videlo da je duh stanovnika Bosne bio odličan i sa malo takta moglo se od njih sve dobiti.

Javna nastava, glavni predmet izaslanikova staranja, nalazila se u Sarajevu u dosta dobrim prilikama. *Mekteb-i ruždij* u pohađalo je stotinjak muslimanskih učenika i nekoliko jevrejskih; hrišćana nije bilo. Nastava je bila prilična: ipak Dževdet-efendija unese u nju poboljšanje. Sada se u njoj uči arapski, persiski, istorija, geografija, aritmetika, retorika i prve osnove matematike. Uprkos pružane lakoće stanovništvu da se obrazuje, hrišćani su se ustezali da šalju svoju decu u ovu školu.

Da bi otklonio ovu nezgodu, Dževdet-efendija pozva ugledne ljude pravoslavne i katoličke opštine; on im je izložio kako njihova deca treba potpuno da dele sa muslimanima dobra civilizacije i da su bili dužni pred savešću da nikako ne lišavaju novu generaciju sredstava da bi postala korisna zemlji i vladi. Prema svuda objavljenom načelu jednakosti, on im reče: »Hrišćani su pozvani da zauzmu vrlo važno mesto u upravi zemlje; ako lišite vašu decu obrazovanja koje im nudi vlada, ona zaista neće moći popuniti javne službe, niti će biti u stanju da pruže državi dobre usluge«. Ovo ih je izlaganje dirnulo. Obećase da će iskoristiti izaslanikove dobre savete. I zaista, počеше slati nekoliko dece u mekteb-irruždiju, gde će ona pomešana sa muslimanima, moći da nauče turski jezik koji, kad se jednom raširi u provinciji, biće pobjeda nad predrasudama i fanatizmom naših naroda.

U isto vreme dati su potsticaji i novčana pomoć pravoslavnim školama.

Katolička opština, budući siromašna i malobrojna u Sarajevu, nije mogla osnovati školsku ustanovu: prvaci su se želili da nemaju prostorije. Ovaj težak položaj katoličke mladeži dojmio se Dževdet-efendije i on se predusretljivo obrati carskoj velikodušnosti za subvenciju. I stvarno: Nj. V. odobri svotu od 12.000 piastera za kupovinu prostorije u korist ove siromašne opštine koja je uvek bila verna i odana vladi sultanâ.

Organizacija žandarmeriskog korpusa, započeta u Mostaru, dobi svoje upotpunjenje u Sarajevu. Dževdet-efendija nije ništa propustio što bi moglo doprineti blagostanju vojnika. Njihova oprema danas je jednoobrazna; njihovo oružje je odlično. Žandarmerija, pomognuta kao nikada ranije, mnogo je napredovala u pogledu rukovanja oružjem i vojnih vežbi.

Dva puka, od kojih je jedan imao svoje glavno sedište u Mostaru, a drugi u Sarajevu, sastavljeni su od šest bataljona pešadije i osam eskadrona konjice; svaki prvi bataljon obrazovan je od čete pešadije i dva eskadrona konjice. Ostali bataljoni imaju samo jedan eskadron konjice i četiri čete pešadije.

I pošto ranija raspodela ove snage nije bila učinjena prema stvarnim potrebama i važnosti mesta, Dževdet-efendija popravi ovu nepravilnost; danas je žandarmerija raspoređena na takav način da zadovoljava potrebama službe.

Nova organizacija ne samo da ušteduje blagajni nekorisne izdatke koji su činjeni za izdržavanje mnogobrojnih pandura i baši-bozuka, nego ona kao vojna sila postiže iz dana u dan značajne rezultate. Ona sprečava obnavljanje zloupotreba, koje su sebi dozvoljavale neregularne trupe, krađe činovnika i ona otvara put ka novom znanju vojnicima koji su završili svoju službu u aktivnoj vojsci.

Pregled računa raznih sandžaka provincije izvršen je sa mnogo pažnje. Uglavnom, rezultati su bili zadovoljavajući. Računovodstvo sandžaka Sarajevo nađeno je u redu, državna blagajna u dobrom stanju, a ispravnost činovnika izvan svake sumnje.

Uz nekoliko izuzetaka mogao bih istu stvar reći o finansiskom upravljanju sandžaka Travnik, Bihać i Zvornik. U njima nije nađena veća nesređenost osim nekih nepravilnosti za koje se carski izaslanik postarao da iščeznu.

Računi sandžaka Pljevlja i Novog Pazara imali su mnogo šta nepoželjnog; računi Pljevlja, naročito, nađeni su okaljani krađom i rasipništvom. O tome ću govoriti na svome mestu.

Stanovništvo Bosne duguje još veliku svotu za zaostali porez. Uostalom, zna se da u Turskoj sistem ubiranja poreza nije tako strog kao u izvesnim drugim zemljama; dužni poreski obveznici prisiljavani su na plaćanje samo u granicama njihovih sredstava; isto tako vlada ne prodaje na javnim licitacijama ni volove ni pokućstvo da bi naplatila ono što joj se duguje. Iz toga sledi da su u Turskoj zaostaci potpuno redovna pojava kojoj mnogo doprinosi trpeljivost zakona. Ovi zaostaci su mnogobrojniji u Bihaću, gde je stanovništvo mnogo siromašnije nego drugde. Ipak, blagajna neće ništa izgubiti; zaostatak će se naplatiti postupno, kad stanovništvo bude u stanju da plati: to je pitanje vremena. Veliki deo ovog zaostatka bio je uplaćen za vreme boravka Dževdet efendije u Sarajevu. Izaslanik je mogao zapaziti da nije dobra volja koja nedostaje seljacima, ali ih neopreznost vrlo često baca u bedu. Ne plativši u trenutku žetve, oni posle potroše novac koji je trebalo čuvati za porez.

Mere, koje su bile preduzete u Hercegovini za uspostavljanje jednakosti prava na vlasništvo zemlje u korist hrišćana, bile su primenjene u Bosni. Carski izaslanik je ustupio mnogo zaparložene zemlje svima onima koji su je tražili i on je pomagao krčenje zemljišta svim sredstvima kojim je mogao

raspolagati. U Bosni ima sada hrišćana koji poseduju imanja kao i muslimani. Želeti je da njihov broj poraste, jer vlasništvo je nit koja ujedinjuje interese stanovništva s interesima vlade i uništava više uzroka nemira.

Uredba, koja se odnosi na ugovore o zakupu, počela se u Bosni izvršavati unazad pet do šest godina. Što se toga tiče, Dževdet-efendija je imao samo da proveri držanje vlasti i da uporno zahteva da se ovaj zakon uvek poštuje kao opšte pravilo koje učvršćuje odnose između kmetova i vlasnika.

Mnogo se govori o preteranim porezima koji opterećuju narod; ista preterivanja bila su rasprostranjena, sećamo ih se, i u pogledu Hercegovine. Carski izaslanik se pozabavio ovim pitanjem i ustanovio da su ovi glasovi bili bez osnova. Videli smo u poglavlju »Porez« kolika je prosečna kvota koju je jedan poreski obveznik dužan da plati godišnje državi. Stoga je suvišno da o tome više govorim sa tog gledišta. Spomenuću samo stroga naređenja izdata viđenim ljudima i muktarima selâ u odnosu na prikupljanje poreza: naloženo im je da ne terete nikoga preko njegovih mogućnosti i da nikako ne zaobilaze najtačniju pravednost.

Ukidanje malih mudirlika, koje je izaslanik naredio u Hercegovini, bilo je primenjeno na male srezove Bosne koji su pripojeni susednim srezovima. Mudiri s platom od 500 piastera i svi oni koji nisu bili na visini svoga položaja bili su smenjeni i zamenjeni sposobnim činovnicima koje je izaslanik brižljivo izabrao, povisujući njihovu platu do 3000 piastera mesečno.

Jedan od glavnih uzroka nazadovanju i propadanju uglednih muslimanskih porodica u Bosni bilo je trošenje prilikom svadbi.

Mlade devojke pokazivale su se javno; one su dopuštale momcima da im se pred svetom udvaraju: provešti čitave sate u ljubavnom razgovoru u punoj ulici je svakidašnje zanimanje Bosanaca: ovo ulazi u krug običaja zemlje.

To ima za posledicu da većina devojaka beže sa svojim draganima i venčavaju se bez pristanka roditelja. Ovi tajni brakovi su u neku ruku nametnuti nuždom: oni su bili vrlo uobičajeni ili, bolje reći, oni su činili opšte pravilo.

Pošto su uobičajeni troškovi prilikom redovnih venčanja bili preterani, roditelji su gotovo uvek uskraćivali svoj pristanak, te na taj način mlade devojke nisu imale drugog

izlaza nego da pobegnu sa svojim draganima, a posle se venčaju; ovo nije išlo nikako u prilog morala.

Da iskoreni ovu nezgodu Dževdet-efendija, u saglasnosti sa vođama i viđenim domaćim ljudima, ustanovi da otsada troškovi prilikom svadbi budu srazmerni mogućnostima su-pružnika. On zabrani preteranu raskoš, zlatne vezove, produžavanje svadbenih svečanosti i sve nekorisne izdatke koji upropašćuju porodice.

Danas roditelji, pošto nisu više dužni da se upropašćavaju zbog svadbi svoje dece, daju vrlo lako svoj pristanak i tako brakovi, malo po malo, ulaze u pravilnu kolotečinu; javni moral će time dobiti, a imanje stanovnika biće zaštićeno od ovih ludih troškova koji su survali u bedu toliko porodica.

Drugi običaj, veoma za osudu, vladao je među pravoslav-nima Bosne. Njihove svadbe, naravno, nisu davale povoda za velike troškove kao kod muslimana, ali su roditelji devojke tražili od momaka koji su hteli da se žene izvesnu svotu no-vaca, bez čega su uskraćivali svoj pristanak na brak. Mlada devojka je prodavana ni manje ni više nego kao robinja i njena cena je bila srazmerna njenoj lepoti.

Dževdet efendija ukinu takav običaj koji se tako malo slagao sa duhom vremena i vladike Sarajeva i Zvornika su pozvane da pruže svoju saradnju da se obezbedi izvršenje preduzetih mera u ovom pogledu.

Pošto je obezbedio redovan tok stvari u smislu novih poboljšanja, Dževdet-efendija pozva ponovo ugledne domaće ljude, iste one koji su u Mostaru glasali za vojnu regrutaciju i od njih dobi konačnu m a s b a t u⁴³⁾ kojom se Bosanci oba-vezuju da daju državi broj redovnih trupa srazmerno broju stanovnika. M a s b a t a je poslata u Carigrad.

U očekivanju da vlada Nj. V. Sultana donese nužne odluke u ovom pogledu, Dževdet-efendija ostavi Sarajevo i ode na pregled sandžaka Pljevlje čija je rđava uprava izazvala mnogo žalbi od strane naroda.

Carska misija se krene na put 26 maja 1864.

Dževdet-efendija poseti sve predele pored puta, svugde se izveštio o stanju naroda i pravedno rešavao sve žalbe.

U Pljevljima je državna uprava bila zaista u žalosnom stanju. Po svome geografskom položaju ovaj se sandžak nalazi

⁴³⁾ Zaključak veća sastavljen zapisnički i potpisan od članova veća.

vrlo udaljen od centralne vlasti. Kajmakam i gotovo svi ostali činovnici primali su mito, činili pronevere i istovremeno nemilice trošili državni novac. Narod je trpeo mnoga zlostavljanja od strane činovnika. Mudir iz Kolašina je unapred uzeo dvostruki porez. Malmudir⁴⁴⁾ je ukrao vladi svotu od 200.000 piastera, ne računajući namirnice i municiju koja je iščezla za vreme rata sa Crnom Gorom. Najzad, u upravi ovog sandžaka našao se deficit od gotovo milion piastera.

Osim toga, stanovništvo je potraživalo dosta znatne svote za neplaćeni prenos i žalilo se na razne vrste nepravdi koje je trpelo zbog podmitljivosti državnih činovnika.

Dževdet-efendija pravedno reši sve žalbe.

Kajmakam Plevanja, dva mudira i kadija iz Kolašina bili su smenjeni i optuženi. Njihova su imanja prodana na javnoj licitaciji da se naplate njihovi dugovi i da se dadne zadovoljenje onima koji su se žalili.

Više domaćih begova počinili su zloupotrebe, kako na štetu vlade, tako i pojedinaca. Svi oni za koje se našlo da su krivi bili su zatvoreni i morali su vratiti nepravедno stečen novac. Ove stroge mere izazvaše najbolji učinak i narod se oslobodi: on uvide da vladine odredbe stvarno teže poboljšanju svih klasa i povećanju nacionalnog napretka.

Posle mesec dana boravljenja, Dževdet-efendija ostavi grad Pljevlje praćen blagoslovom stanovnika i njihovim iskrenim željama za dug život Nj. V. Sultana.

S obzirom na rđavu upravu koja je tako dugo trajala u Plevljima, mislim da mogu reći, da bi bez ovih strogih dela i bez reforama Dževdet-efendije bilo možda, teških komplikacija u ovom kraju koji je, smešten na šest milja granice Crne Gore, mogao doći u beznadežno stanje i stvoriti nam ozbiljne teškoće.

Iz Plevanja misija se uputi u Prijepolje. Zbog žalbi podnesenih protiv medžlisa, Dževdet efendija ga smeni i dade zatvoriti dvojicu njegovih članova za čije se vladanje našlo da je bilo kažnjivo. Narod je pozvan da slobodno izabere novi medžlis.

Iz Prijepolja carski izaslanik ode u Sjenicu, malu varoš, koja je nedavno postala glavno mesto sandžaka Novi-Pazar. Zna se da strateški položaj varoši daje Sjenici vrlo veliku

⁴⁴⁾ Finansijski upravnik.

važnost: ona dominira klancima kroz koje Bosna saobraća sa Rumelijom. Dževdet-efendija poseti utvrđenja koja nađe u dobrom stanju.

Pregled računa ovog sandžaka takođe privuče njegovu pažnju. On ustanovi jednu komisiju sa zadatkom da proveri prihode i rashode i da podnese mišljenje o stvarnom stanju finansiskog poslovanja. Ova je komisija savesno izvršila svoj zadatak.

Pošto je ispitao stanje sandžaka uopšte i sve žalbe pravedno rešio, Dževdet-efendija posla generala brigade Mahmud pašu (Freund) sa redovnim trupama da zauzmu Kolašin koga su još od rata okupirali Crnogorci. Ovi su se u njemu bespravno smestili i prisvojili kuće i polja stanovnika muslimana koji su zbog toga bili prisiljeni da napuste svoj kraj i potraže utočište na drugom mestu.

Crnogorci, pozvani da napuste kraj, pokušali su da se odupru, ali videvši da je vlada čvrsto odlučila da ih natera na poštovanje i primivši u isto vreme poruku sa Cetinja, povukoše se. Oni ostaviše plen, koji bi im, uostalom, hrabri Mahmud paša, koji je dobio naređenje da po svaku cenu uđe u Kolašin, oduzeo silom oružja. I stvarno, posle napuštanja varoši, Mahmud paša zaposednu kraj; on uvede stare stanovnike u njihove kuće i njihova imanja. Zatim, sistemom utvrđenja uspeo je da Kolašin bude zaštićen od prepada i da čuva javni mir.

Ovaj uspeh doneo je jedan drugi, čiji je značaj bio dosta velik. Stanovništvo sreza Drobniak, nekada pobunjeno, zadržalo je dvolično držanje uprkos potčinjavanja njihovih vođa u Mostaru. Ali, pošto su se naše trupe jednom smestile u Kolašinu, ono se najzad moralo potčiniti mesnim vlastima.

Medžlis u Novoj-Varoši smenjen je zbog svoje nesposobnosti. Srpska granica se nalazila u blizini ove varoši i s vremena na vreme banditi su uznemiravali kraj. Za vreme puta Dževdet-efendija ponovo obrazova korpus straže i poveća broj trupa koje su imale da održavaju javnu bezbednost. Iz Nove-Varoši misija se uputi u Priboj i u Višegrad, Svuda u svom prolazu ona je ostavila tragove svoje revnosti u poboljšavanju koliko su to omogućavali materijalni uslovi kraja. Dževdet-efendija se pokaza neumoran; on obrati svoju pažnju potrebama naroda i počinjenim zloupotrebama vladinih činovnika, propovedajući svuda jednakost i slogu.

Posle pregleda sandžaka Nove-Varoši, carski izaslanik ostavi Višegrad da nastavi svoj put u sandžak Zvornik. Za vreme svoga putovanja on poseti male varoši Rogaticu, Gračanicu, Birač, sela Spreče i 12 jula prispe u Tuzlu, glavno mesto sandžaka i sedište kajmakama.

U ovim raznim krajevima on je svugde ponešto učinio u interesu civilizacije.

U Tuzli pregleda škole kojima istovremeno odobri subvencije. Katolička opština, siromašna kao i u svoj ostaloj Bosni, nije imala prostorijske za nastavu; Dževdet efendija se obratio carskoj darežljivosti.

Izaslanik je boravio u Tuzli tri nedelje za koje vreme nije prestajao da pravedno rešava žalbe stanovništva i da izvršava nove zakone proglašene u Sarajevu i Mostaru.

U srezu Gradačac bilo je zemlje i zakupa koji su pripadali državi, a poticali su od imanjâ Huseina kapetana koja je vlada oduzela u korist carske blagajne. Na ovim zakupima bilo je oko 1.200 kuća, nastanjenih sa toliko porodica hrišćanskih zemljoradnika koji su tu radili kao kmetovi države. Da bi povećao broj vlasnika-hrišćana, Dževdet efendija je dobio od vlade ovlašćenje da otuđi ove zemlje u korist kmetova koji su se tu već zatekli nastanjeni. On im saopšti ovu vladarevu odluku i pozva ih da iznesu svoja traženja. Da bi olakšao svakome mogućnost da učestvuje u ovom dobročinstvu, on odluči da se vrednost svakog zakupa naplati od kmeta koji je postao vlasnik u tri roka po šest meseci.

Međutim, uprkos svih ovih blagotvornih mera, ne mogu sakriti činjenicu da su se kmetovi upočetku ustežali, možda nisu verovali u stvarnost ovog dara koji im je bio ponuđen neposredno od vlade. Ali zatim, oni se uveriše da su vladine odredbe ozbiljne i da ustupanje zemalja nije zamka, u šta su ih neki hteli da uvere.

U ovom trenutku su gotovo svi kmetovi mogli kupiti zakupce koje su obrađivali i kad je došao red na njih postali su vlasnici. A ovo se može smatrati kao uspeh koji povoljno menja stanje bosanskih kmetova, jer im se omogućava da prošire granice svojih poseda novim kupovinama zemljišta.

U Tuzli je Dževdet-efendija uočio vrlo bogate rudnike uglja i gvožđa⁴⁵⁾ koji bi mogli postati novi izvori za napre-

⁴⁵⁾ Verovatno se misli na rudnike soli, jer kod Tuzle nema rudnika gvožđa.

dak zemlje. Ali eksploatacija ovih rudnika zavisi od izgradnje jedne mreže kolskih puteva. Dževdet-efendija obrati ovome svu svoju pažnju i dađe najtačnija naređenja za gradnju novih puteva i na taj način otvore se lake saobraćajne veze sa Bijelinom, Zvornikom i Brčkim na Savi. Kad ovi putevi budu dovršeni, Bosna će imati dva izvozna tržišta, jedno u Brčkom, a drugo u Brodu.

Treće tržište moglo bi se lako otvoriti prema Jadranskom Moru presecajući Hercegovinu. Dževdet-efendija je već preduzeo da se počne novi put od Konjica do Mostara pored Neretve, završavajući bilo u Dubrovniku bilo u Kleku.

Ostavljajući Tuzlu, carska misija prođe kroz Poljice pod kojim imenom je obuhvaćeno više sela, nastanjenih isključivo muslimanima. Cvetajuće stanje ovih sela bilo je u punoj saglasnosti sa napretkom njihovih škola.

Putujući, Dževdet-efendija poseti varoši Žepče i Zenicu, koje su zavisile od mudirluka Tešanj. Pošto u ovom kraju katolici nisu bili zastupljeni u krilu medžlisa, on imenova župnika iz Posijeva⁴⁶⁾ za člana ovog suda i naredi sve mere poboljšanja koje su bile potrebne ovome kraju.

Posle puta, koji je trajao dva i po meseca, carski izaslanik se vrati u Sarajevo 8 avgusta da izvrši poslednje mere u organizaciji provincije i da otpočne sa vojnom regrutacijom.

Rečeno je na drugom mestu da je Bosna svojim položajem, svojim prostranstvom, plodnošću tla, obiljem tokova vode i brojem stanovništva, najznačajnija provincija Carstva, a s obzirom na strategiju i odbranu naših granica, ona je takođe najvažnija tačka. Praktično proučavanje koje je misija mogla vršiti za vreme svog kružnog putovanja dovelo je Dževdet-efendiju do zaključka da je bilo u interesu vlade da od ove provincije načini široki vojni logor koji bi služio kao bedem protiv svake moguće invazije.

Stanovnici Bosne koji su nekada davali carstvu vrlo istaknute ljude po svojoj hrabrosti i svojoj sposobnosti, poslednjih četrdesetak godina pali su u neku vrstu moralnog dremeža i malodušnosti, što je više nego žalosno. Između njih i vlade vládalo je nepoverenje, potajni boj koji je malo po malo potkopao životnu snagu zemlje i sprečavao joj napredak.

⁴⁶⁾ Ponjevo kod Žepča, katolička župa kreševskog manastira, osnovana 1854 god., a 1896 prenesena u Novi Seher.

Ovo stanje potstače u Dževdet-efendiji želju, od njegovog dolaska u Hercegovinu, da upravnom sistemu ulije takvu aktivnost koja bi, sva u razvijanju izvora provincije, mogla učiniti da nestane nesloge koja je vladala između upravljača i potčinjenih i da dadne narodu pravu sliku njegove stvarne vrednosti i o udelu za koji je bio pozvan da ga zauzme u sudbini Carevine.

Stvar protiv koje se Bosna ogorčeno borila bila je vojna regrutacija. Bosanci su uporno suprotstavljali tvrdoglav otpor izvršavanju novih reformi; oni su popuštali samo pred silom. Bili su u stavu stalnog protivljenja. Nesposobni da se zadrže na jednom rešenju saglasnom njihovim interesima, oni su samo sanjali o povratku starim predrasudama: niko im nije znao otvoriti oči da je fantom za kojim slede bio nedostiživ.

Iako je vlada uvek priznavala nužnost da ovu provinciju izjednači drugima i da je potčini regrutaciji, izvesni obziri su učinili da je to izvršenje odlagala jer bi ona mogla dati povoda neželjenim zapletima. Dževdet-efendija je bio prvi koji je proučio ovo pitanje i koji je bez sile i žestine uspeo da ga reši saglasno pogledima vlade. Danas se Bosna, kao sve druge provincije Carstva, izuzevši Skadar u Albaniji, potčinila vojnoj obavezi usvajajući je sa razumevanjem.

17 avgusta 1864 stiže u Sarajevo brigadni general Salih paša, noseći carski ferman koji se odnosio na vojnu regrutaciju u Bosni. Sve vođe i viđeni ljudi iz provincije, koje je Dževdet-efendija bio pozvao, pohitaše da mu izađu u susret. On sam sa celim osobljem misije, generalni guverner i svi vladini činovnici u svečanim odorama učestvovali su u povorci koja je imala da primi Sultanov ferman. Bezbrojno mnoštvo Bosanaca svih klasa pridružilo se vlastima da bi doprinelo većem sjaju ove izvanredne svečanosti. Kad je carski ferman stigao u grad, ceo narod ga je pozdravio; vrata i prozori kuća bili su zakrčeni ženama i devojkama čiji su se glasovi mešali sa glasovima ljudi, ponavljajući uzvik: »Živeo Sultan Abdul-Aziz«!

Ovom prilikom Dževdet efendija održa govor o nekadašnjem sjaju Bosne, o dužnosti svakoga od nas da ponovo oživi ona slavna vremena i o naporima koje vlada ne prestaje da čini da bi uvećala blagostanje zemlje.

Ovaj govor je primljen dugotrajnim pljeskanjem, što me je učvrstilo u mišljenju da narod Bosne nije buntovnički,

nego da su mu nove ustanove carstva uvek na rđav način objašnjavane.

20-og je bilo službeno čitanje fermana. Građanske i vojne vlasti i mnoštvo naroda skupilo se na prostoru kasarne da prisustvuje ovoj svečanosti koju Dževdet-efendija izvede u najvećem mogućem sjaju. Naređenja Nj. V. Sultana izazvaše pravo oduševljenje kod svih klasa naroda. Stalno se ponavljao uzvik: »Živeo Sultan Abdul-Aziz«!

Neposredno posle čitanja fermana, prijavio se veliki broj dobrovoljaca da bude uvršten u prvi puk Bosne.

Pukovnici, vođe bataljona i kapetani ovoga puka bili su poslani iz Carigrada; ostali oficiri izabrani su između omladine plemićkih klasa.

Tri bataljona bila su popunjena dok se misija nalazila u Bosni. Drugi puk je obrazovan ove godine.

Bosna je otsada davala šest bataljona trupa u aktivnu službu; ova služba trajaće tri godine, a služba u rezervi devet godina. Tako, posle devet godina, vlada uvek može računati na šest aktivnih bataljona i osamnaest bataljona rezervne vojske koji će u roku od deset dana moći biti skupljeni pod zastave.

Ovoj sili treba dodati gotovo isto toliku silu sastavljenu od svih ljudi koji, iako oslobođeni aktivne službe, ipak će morati biti obuhvaćeni u rezervi. Mislim da mogu tvrditi da ćemo za desetak godina imati u Bosni oko pedeset bataljona redovnih trupa.

Dževdet efendija se spremao da ostavi Sarajevo radi odlaska u inspekciju sandžaka Travnik, Bihać i Banjaluka.

Dan pre svog odlaska on uruči novom puku zastavu koju mu je poslao iz Carigrada Nj. V. Sultan. Primajući je, vojnici i oficiri položiše zakletvu vernosti i zakleše se da će je braniti do smrti.

18 septembra carski izaslanik konačno napusti Sarajevo; sutradan uđe u Travnik sa svim osobljem misije. Prijem koji mu je priređen u ovom gradu, starom sedištu generalnih guvernera provincije, bio je vrlo sjajan.

Za vreme svog boravka u Travniku, on pregleda kraj, izvesti se o potrebama stanovništva i svakome je učinio po pravdi. On pregleda drugi bataljon prvog bosanskog puka i preduze sve mere poboljšanja za koje je mislio da su nužne za napredak ovoga kraja.

29 septembra on ode iz Travnika i 2 oktobra stiže u Bihać, glavno mesto sandžaka ovoga imena.

U svom prolazu on pregleda grad Jajce, tvrđave Petrovac, Ključ i druga mesta raspoređena na putu.

Sandžak Bihać (turska Hrvatska), pošto se nalazi na austriskoj granici, jedna je od najvažnijih tačaka u Bosni. Narod je u njemu više zaostao nego igde u drugom kraju, ali, za uzvrat, on čuva svoje junačke tradicije i patrijarhalne običaje koji se mogu vrlo lako prilagoditi modernoj civilizaciji. Na žalost, raniji guverneri nisu ništa učinili da ovo postignu. Kako je ovaj sandžak najudaljenija tačka Imperije u Bosni, bio je, tako reći, prepušten sam sebi: bez potsticaja, bez dobre uprave; narod je veoma siromašan i nema skoro ni najnužnije. Ipak je vrlo odan carskoj vladi.

U Bihaću Dževdet-efendija primi vođe i ugledne ljude srezova, pregleda škole, pomože nastavu, zemljoradnju i trgovinu; jednom reći, on učini sve šta je mogao da preporodi blagostanje stanovništva.

Odnosi stanovništva ove granične provincije prema Austriji sa njihovim susedima bili su dosta dobri.

Bilo je, istina, poteškoća, naročito prema Livnu (Ihlevna), koje su iziskivale vladinu pažnju. Ali za ove teškoće, budući iste prirode kao one prema strani Ljubuškog u Hercegovini, koje su nam zadavale toliko muka, Visoka Porta, u saglasnosti sa austriskom vladom, uredila je da se imenuje jedna komisija da ih izgladi. Ima već deset godina kako je otomanski izaslanik poslan u ta mesta. Ali on je uzaludno čekao na dolazak austriskog izaslanika. Taj nikada nije poslan. Čak nije bio ni određen. Posle deset godina turski izaslanik je opozvan.

Ove teškoće, iako za trenutak izgladene, mogu se s vremenom ponoviti ako i jedna i druga strana ne nastoje da iskorene izvesne zloupotrebe koje se neki put čine čak protiv namera odnosnih vlada. Treba se ipak nadati da će poravnanja, koja je sklopio Dževdet-efendija, biti održana i da će ubuduće austrijske pogranične vlasti biti manje izdašne u svojoj zaštiti otomanskih podanika.

Posle pregleda Bihaća carska misija ostavi ovaj kraj 10 oktobra i uputi se u Banjaluku. Dževdet-efendija poseti male varoši Krupu, Novi, Prijedor, Kozarac i 13 predveče stiže u Banjaluku. Ovde, kao svuda, on se izvesti o potrebama kraja,

poseti škole, pravedno reši sve žalbe i proveriti pravilnost delovanja mesne vlasti.

22 oktobra Dževdet-efendija sa svim osobljem misije ostavi Banjaluku i ode za Gradišku. 24-og ukrasmo se na jedan od brodova koji održavaju liniju na Savi i Dunavu i stigismo u Carigrad u prve dane novembra.

Misija Dževdet-efendije trajala je osamnaest meseci. Koliko je ona koristila blagostanju naroda i napretku zemlje? Rezultati su tu da odgovore na ovo pitanje. Svi oni koji su videli Bosnu pre deset godina biće iznenađeni promenom koju će u njoj danas videti; promena potvrđuje brz napredak i svedoči u prilog naše civilizacije.

Što se tiče mene, ja nisam dobio nikakvu nagradu za usluge koje sam pružio, niti za učestvovanje u delima Dževdet-efendijine misije. Ja nisam pisao ni da laskam ni, da ogovaram, već iz poštovanja prema istini, prema pravdi, i da odgovorim neprijateljima moje zemlje, koji često ne prezaju da klevetajući napadaju napredak naših ustanova i napore koje vlada Nj. V. Sultana stalno čini da bi poboljšala stanje svih klasa naroda u Carevini.

Da li sam postigao svoj cilj? Ja ne znam; ja sam slušao glas svoje savesti.

SADRŽAJ*

Predgovor	7
Bosna	
Kratik istorijski pregled	12
Zemljopis i statistika	25
Zemljišni posed i kmetovi	38
Porez	48
Trgovina i industrija	55
Hercegovina	
Stanje Hercegovine u vreme dolaska Dževdet efendije . . .	68
Dela carske misije u Hercegovini	77
Dela carske misije u Bosni :	90

*) U originalu nema pregleda sadržaja.

Pasko Vasa-efendija / Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije / Naslovna strana: Bogdan Kršić / Tehnički urednik: Milica Ristić / Korektor: Gordana Knežević / Za izdavača: Slobodan Stojnić
 Štampa: Štamparski zavod »Veselin Masleša«, Sarajevo. Za štampariju P. Grinfelder. Štampanje završeno januara 1958 godine

Izdavač:
Izdavačko i grafičko preduzeće

Banja Luka
Kralja Petra I Karađorđevića 103
besjeda@blic.net

Za izdavača:
Nikola Novaković

Štampa:
Grafid, Banja Luka

Za štampariju:
Branislav Ivanković

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(497.15)

ПАСКО, Васа

Bosna i Hercegovina za vreme misije
Dževdet-efendije / Pasko Vasa-efendija ; [preveo
Cvjetko Popović]. - Fototipsko izd. - Banja Luka :
Besjeda, 2011 (Banja Luka : Grafid). - 103, 22
str. : ilustr. ; 20 cm

Prevod djela: La Bosnie et L' Hercegovine pendant
la mission de Djevdet efendi / par Pasco Wassa
efendi. - Nasl. str. prištampanog teksta: О Св.
Сави : популарно предавање са 12 слика. - Оба
текста штампана у међусобно обрнутим смјеровима.

ISBN 978-99938-1-159-6

1. Слијепчевић, Перо: О Св. Сави : популарно
предавање са 12 слика. - ФОТОТИПСКО ИЗД.

COBISS.BH-ID 2179608